

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATSER

- Fil. dr *Gunilla Peterson*, Stockholm: Föremål och språk som symboler i en arbetarkultur 97
- Objects and Language as Symbols in a Working Class Culture 117

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

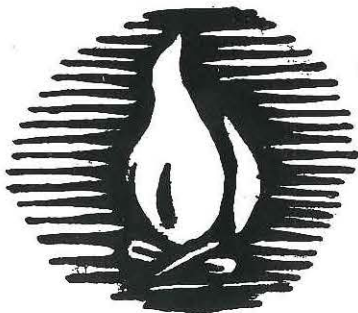
- Professor *Jonas Frykman*, Bergen: Ljus och kulturell förändring 117
- Docent *Mats Hellspong*, Stockholm: Ett stort verk om Söders folkliga kultur på 1930-talet 123

KORTA BOKNOTISER

- The Blackwell Encyclopedia of Industrial Archaeology. Ed. by *Barrie Trinder* 126
- Arholma. Skärgårdskultur i förvandling. *Agnes Westerbergs* uppteckningar. Red. av *Berit Eldvik* 126
- Yngve Ryd*: Timmerhästens bok 127
- Gordon A. Craig*: The Germans 127

FÖRENINGSMEDDELANDET

- Styrelseberättelse 1992 128

RIG • ÅRGÅNG 76 • HÄFTE 4
1993

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Docent *Elisabet Hidemark*

Sekreterare: Förste intendenten fil. lic. *Jonas Berg*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*

Docent *Mats Hellspong*, Rigs redaktör

Docent *Elisabet Hidemark*

Fil. lic. *Jonas Berg*

Ansvarig utgivare: Docent *Elisabet Hidemark*

Redaktionens adress: Docent *Mats Hellspong*, Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, Box 27820, 115 93 Stockholm

Års- och prenumerationsavgift 100:–

Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

BTJ Tryck AB, Lund 1993

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET
OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

1993 ÅRGÅNG 76

Redaktion

NILS-ARVID BRINGÉUS • MATS HELLSPONG

ELISABET HIDE MARK • JOHAN KNUTSSON

STOCKHOLM 1993

Föreningen för svensk kulturhistoria

STYRELSE

Docent *Elisabet Hidemark* (ordf.), intendenten fil.kand. *Johan Knutsson* (sekr. adr. Nordiska Museet, Box 27820, 115 93 Stockholm), docent *Mats Hellspong* (Rigs redaktör, adr. Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm), fru *Eivor Andersson* (skattm.), professor *Nils-Arvid Bringéus*, professor *Sven B. Ek*, professor *Billy Ehn*, direktören, fil. lic. *Sune Zachrisson*, professor *Bo Grandien* och landsantikvarien fil. dr *Sten Rentzhog*.

Revisorer

Byrådirektör *Britt-Inger Svensson*, förste intendent *Berit Rönnstedt*

BTJ Tryck AB

Stockholm 1993

INNEHÅLL

UPPSATSER

Fil. dr <i>Ingrid Axelsson</i> , Lund: Äggost. Från kröningskost till landskapsrätt	65
Egg-cheese. From coronation food to provincial dish	75
Docent <i>Mats Hellspong</i> , Stockholm: Etnologien i dagens Estland	5
Professor <i>Sture Lagercrantz</i> , Uppsala: Om flugglas och getingburkar	1
Fil. dr <i>Maj Nodermann</i> , Stockholm: Luthermotiv på svenska bonader	33
Luthermotive auf schwedischen Wandbehängen	48
Fil. dr <i>Gunilla Peterson</i> , Stockholm: Föremål och språk som symboler i en arbetarkultur	97
Objects and Language as Symbols in a Working Class Culture	117

STRÖDDA MEDDELANDEN

Fil. kand. <i>Gunnel Hedberg</i> , Malmö: Medaljen i kistan	76
---	----

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Docent <i>Anders Björklund</i> , Stockholm: Öresundsvarvet och folkhemmet	84
Fil. dr <i>Stefan Bohman</i> , Stockholm: Att analysera intervjuer och självbiografier	78
Professor <i>Jonas Frykman</i> , Bergen: Ljus och kulturell förändring	117
Fil. lic. <i>Lis Granlund</i> , Stockholm: A propos silvermöbler	49
<i>Mats Hellspong</i> , Stockholm: Ett storverk om Söders folkliga kultur på 1930-talet	123
<i>Maj Nodermann</i> , Stockholm: Reformations-tidevarvet i Jämtland	90
Docent <i>Mátyás Szabó</i> , Stockholm: Byordningar som medel att förbättra jordbruket	10
<i>Mátyás Szabó</i> , Stockholm: Jordbruk och natursyn	50
Hans Aldskogius: Leksand, Leksand, Leksand. En studie av ishockeyns betydelse för en bygd. Anmäld av fil. dr <i>Sune Björklöf</i> , Leksand	93
Leena Arkio-Laine: Blomma kruka! Anmäld av fil. kand. <i>Maria Flinck</i> , Södertälje	63
Alf Arvidsson: Sägarnas sång. Anmäld av fil. dr <i>Stefan Bohman</i> , Stockholm	17
Baltic Silver. Red. av Carl Ehrnrooth, Raimo Fagerström och Elsebeth Welander-Berggren. Anmäld av <i>Lis Granlund</i>	27

Mogens Bencard: Sölvmöbler. Anmäld av <i>Lis Granlund</i>	59
Bibliographia Uralicorum 1917–1987. Anmäld av fil. lic. <i>Stig Appelgren</i> , Stockholm	95
Olav Christensen och Anne Eriksen: Hvite løgner. Anmäld av dr philos. <i>Ulla Lindström</i> , Stockholm	30
Wolter Ehn: Mötet mellan centralt och lokalt. Studier av uppländska byordningar, se ovan Szabó	10
Gudrun Ekstrand: Kröningsdräkter i Sverige. Anmäld av docent <i>Elisabet Stavenow-Hidemark</i> , Stockholm	29
Mats Franzén: Den folkliga staden, se ovan Hellspong	123
Jan Garnert: Anden i lampan. Etnologiska perspektiv på ljus och mörker, se ovan Frykman	117
Hantverk i Sverige. Red. av Bengt Nyström, Arne Biörnstad och Barbro Bursell. Anmäld av docent <i>Birgitta Skarin Frykman</i> , Göteborg	21
Arne Jarrick: Mot det moderna förnuftet. Anmäld av fil. kand. <i>Maria Adolfsson</i> , Stockholm	55
Kulturforskning i Tyskland och Norden. Red. av Anders Gustavsson. Anmäld av fil. kand. <i>Eva Wolf</i> , Göteborg	61
Susanne Lundin: En liten skara äro vi ..., se ovan Bohman	78
Jørn Møller: Gamle idrætslege i Danmark. Anmäld av <i>Mats Hellspong</i>	93
Lars G. Strömberg: Var slutar en sjö? Livsvillkor och naturuppfattning kring Hornborgasjön 1900–1990, se ovan Szabó	50
Ingrid Telhammar: Svenskt eller danskt. Kyrklig inredningskonst i Jämtland 1520–1720, se ovan Nodermann	90
Irena Turnau: History of Knitting before Mass Production. Anmäld av fil. lic. <i>Gudrun Ekstrand</i> , Stockholm	24
Magnus Wikdahl: Varvets tid, se ovan Björklund	84

KORTA BOKNOTISER

Arholma. Skärgårdskultur i förvandling. Agnes Westerbergs uppteckningar. Red. av Berit Eldvik. Anmäld av fil. dr <i>Gertrud Grenander Nyberg</i> , Stockholm	126
--	-----

The Blackwell Encyclopedia of Industrial Archaeology. Ed. by Barrie Trinder. Anmäld av fil. lic. <i>Gösta von Schoultz</i> , Lund	126	Bo Persson: Skogens skördemän. Anmäld av <i>Mats Hellspång</i>	31
Gordon A. Craig: The Germans. Anmäld av docent <i>Kurt Genrup</i> , Umeå	127	Yngve Ryd: Timmerhästens bok. Anmäld av docent <i>Sören Jansson</i> , Uppsala	127
Jan Hult-Bengt Nyström: Technology & Industry. Anmäld av <i>Gösta von Schoultz</i>	32	<i>FÖRENINGSMEDDELANDEN</i>	
Bengt af Klintberg: En tjottablängare mellan lysmaskarna. Anmäld av <i>Mats Hellspång</i>	31	Styrelseberättelse 1992	128

Föremål och språk som symboler i en arbetarkultur

Av Gunilla Peterson

Inledning

Sotare har under årens lopp på olika sätt haft en särställning i samhället. Under medeltiden tillhörde sotning en föraktad arbetsuppgift, vilken tilldelades nattmän och rackare.¹ I Prag kommanderades italienska krigsfångar på 1300-talet att sota.² Deras låga status var likställd med den för zigenare. Med tiden förändrades deras utsatta ställning i samhället. I Tyskland utvecklades sotaryket under 1400-talet, när sotare började att anställas som stadssotare.³ Sotarens låga status i England är väl känd genom de hårda arbetsvillkor som sotarpojckarna utsattes för.⁴ Sotarens föraktade ställning i Sverige förändrades långsamt då sotningen

institutionaliserades i brandförebyggande syfte efter 1600-talets mitt.⁵

Denna uppsats diskuterar några centrala kulturfenomen i sotarnas brokiga historia. Vad är då kultur? Inte sällan klassificeras begreppet kultur i underavdelningar såsom finkultur, ungdomskultur, kvinnokultur, arbetarkultur och yrkeskultur. Vart och ett av dessa områden kan i sin tur klassificeras ytterligare på olika nivåer. Magnusson som studerat "Den bråkiga arbetarkulturen" fann inte mindre än 160 olika definitioner.⁶ Utan fördjupningar i definitionsfrågan skall tre företeelser inom sotarnas kultur studeras.

En utveckling från nattman och racka-

Uppsatsen är en omarbetad och delvis utökad version av en uppsats, 'Sotarkultur', som presenterades på *Det andra historiska arbetarseminariet i Norrköping den 11-12 maj 1992; Regionala variationer i arbetarkulturen*.

¹ Johansson, J, 1943, s 21 f.

² von Kern G, 1843; Faber A, 1957, s 244.

³ Faber, A, 1957, s 244; Wurch-Erstein, E M, s 37; Sack u Unger 1987, s 15 ff.

⁴ Phillips, G L, 1949.

⁵ De första stadgorna rörde sotning på ett ganska allmänt plan och skrevs in i brandstadgorna. Ansvaret fördelades på både husägare och skorstensfejare. Vid soteld blev kontraktets utformning avgörande för vem som dömdes. Under 1600- och 1700-talen kom de första stadgorna om sotning, som inordnades i en brandförebyggande organisation. *Brand- och politie-Ordning stadsfästade för staden Göteborg den 6 sept, 1748. Brandförordning för Stockholm, 1675; Förordning och taxa för Skårstens-Fejare (1702) och Kungl. Maj:t utfärdad "Ordning angående sotande i Stockholms stad" (1733).*

⁶ Magnusson, L, 1988, s 58.

re⁷ till sotare och respekterad skorstensfejare omfattar ett par sekel och kännetecknas naturligtvis av genomgripande *förändringar*. De drivkrafter, vilka har verkat *kulturförändrande* respektive *kulturbewarande* då det gäller *verktyg*, *arbetskläder* och *språk* skall identifieras och följas. Till dessa drivkrafter hör till exempel tekniska innovationer. Dessa drar ofta med sig andra förändringar i arbetsprocessen, men det är inte självklart att gammal teknik försvinner med omedelbar verkan. Skyddsaspekter kan verka både förändrande och bevarande medan strukturomvandling i samhället påverkar i förändrande riktning. Förändringsprocessen kan sträckas ut över långa perioder, och även sedan ny teknik har accepterats och orsakat förändringar i arbetsprocessen kan gamla redskap bevaras, men får ibland en symbolisk funktion i stället för en praktisk.

Utkast till en modell

I bild 1 presenteras en modell utifrån vilken övergångsprocesser skall diskuteras. Då en innovation, A, utvecklas börjar den långsamt att spridas. Givetvis finns det förklaringar till att A introduceras och i sin tur utvecklar drivkrafter. Sådana övergripande faktorer behandlas inte i uppsatsen. Om A är ett verktyg kan arbetet effektiviseras i minst ett avseende. Efter en tid införs en ny innovation B, som också får sina förespråkare. Eventuellt accepteras B i en sådan omfattning att A slås ut, men A kan ändå leva kvar som *symbol* och då vinna sprid-

⁷ Sotningen utfördes av samhällets paria till vilka nattmannen eller rackaren hörde. Han var bland annat hästslaktare, hudavdragare och bödelns medhjälpare. Se Skorstensfejaren 1939, s 7; Johansson, J, 1943, s 19ff; Egardt, B, 1962, s 186f.

ning som sådan. Självfallet kan innovationen B bestå av något helt annat än ett verktyg. Den kan vara en arbetsprocess eller en del därav. Innovationen kan ha införts för att minska skaderisker i yrket – liksom innovation A – eller den kan vara orsakad av förändringar utanför yrkets kontroll, vilka påverkade förutsättningarna för yrket. Som ett slående exempel kan nämnas att byggandet av smala skorstenar ledde till att den äldre arbetsmetoden med sotarpojkar som kröp i kanalerna eller som ”steg och for”⁸ i skorstenspiporna upphörde och ersattes av sotning från taket med verktygen lina, krejs och lod, se bild 6. En väl mottagen sidoeffekt av den nya tekniken blev således minskade risker för yrkesskador.⁹ Drivkraften för att bygga trånga skorstenar betingades inte av yrkeshygieniska skäl. Istället var det kraven på högre driftsäkerhet och minskade risker för avsättningar av tjära och sot, som drev fram den nya tekniken. Härigenom nedbringades också riskerna för soteld. I

⁸ ”Att stiga och fara en kåpa” är begrepp från sotarens yrkesspråk. När en lärling steg en skorsten började han sitt arbete genom att nedifrån gå uppåt i skorstenen. När han for började han uppifrån och gick nedåt. En stigbar skorsten heter kåpa. Ursprungligen avsåg kåpan endast den nedre delen av rökgången, den har sedermera kommit att beteckna hela skorstensröret. I stället för skorsten talar sotaren endast om stock och den avser då endast den synliga fyrkanten på taket. Se t ex Bergman, G, 1939, s 89 f.

⁹ Sotarpojkar kunde råka ut för allvarliga skador i sitt arbete. Till de vanligaste hörde stigsår på armar och knän, vilket främst drabbade lärlingar som var nya i yrket. Risken för brännskador fanns alltid om inte elden släckts eller glöd lämnats kvar i eldstaden. Ibland fastnade lärlingar i skorstenar. Antingen kunde de dras loss med hjälp av rep eller också tvingades man hugga upp ett hål i skorstensstocken för att ta ut den nödställda. En följd av den hårdhända behandlingen blev sårskador och förgiftning. En arbetsskada, som det tog lång tid att utveckla var s k flenhus, vilket är detsamma som vatten i knäna.

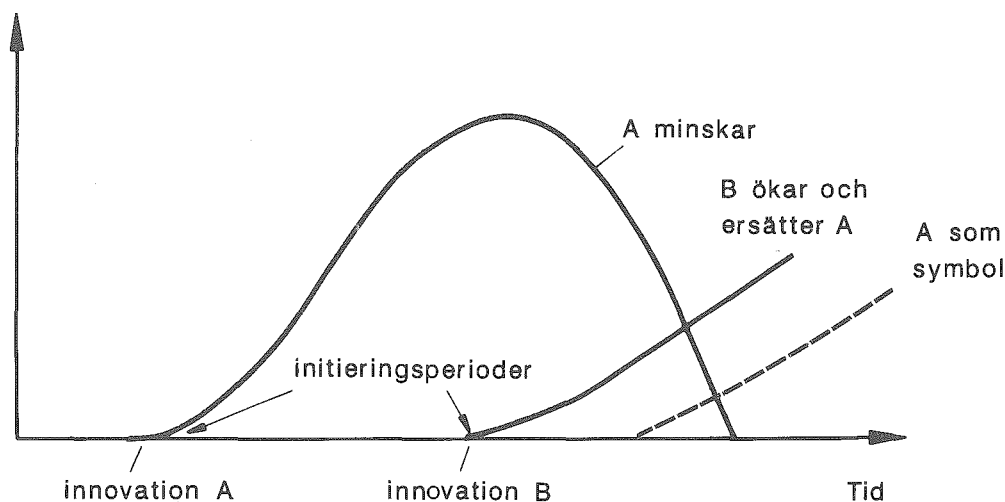

Bild 1. Modell för hur en innovation omvandlas från praktisk användning till symbol.

England där byggnadstekniken förändrades långsamt avskaffades det skadliga barnarbetet av humanitära skäl.¹⁰

En intressant fråga är varför vissa föremål fortlever trots att de endast fyller en symbolisk funktion och varför andra föremål saknar denna laddning och försvinner.

Källor och metod

För skråtiden ger såväl myndigheternas lagstiftande verksamhet som tillämpningen av bestämmelserna¹¹ och äldre teknisk litteratur kunskap om olika hant-

verk. Från biografier, uppteckningar¹² och intervjuer¹³ kan också kunskaper inhämtas, men inte någon av dessa källor går fria från källkritik. Äldre uppteckningar är utförda i bestämda syften, vilka de var kan i efterhand inte alltid fastställas. De visar ofta ett likartat innehåll, vilket tyder på att upptecknaren i sitt arbete har använt sig av frågelistor. Den brist på information som uppteckningar visar kan inte tas till intäkt för att ett fenomen eller problem inte har existerat utan de visar endast att dessa problem inte var aktuella för diskussion vid tidpunkten för uppteckningarna. En företeelse kan också ha osynliggjorts genom att upptecknaren medvetet eller omed-

¹⁰ Phillips, G L, 1949, s 24; Cross Giblin, J, 1982, s 14ff; Strange, K H, 1982, s 10ff. I England rekryterades mycket små barn för rensning av kanaler. Orsaken var att piporna redan från början var mycket trånga och det var inte ovanligt att rekrytera barn som endast var fyra och fem år gamla. En långvarig agitation föregick avskaffandet av detta hårda barnarbete i England.

¹¹ Se t ex Söderlund, E, 1943, kapitel X och XI; Edgren, L, 1987, kapitel 6; Lindström, D, 1991. Som ett exempel kan nämnas att myndigheternas skräförelagningar och deras praktiska tillämpning visar relationer mellan mästare och lärlingar. Läroböcker om spisar och kakelugnar kan ge en föreställning om vilka redskap som krävs.

¹² Uppteckningar, sotare, SSM; uppteckningar, SHSO, skorstensfejare, NM. År 1948 intervjuades sotare på uppdrag av Stockholms Stadsmuseum. Flertalet av de intervjuade sotarna hade börjat som lärlingar mellan åren 1870 och 1890 och intervjuerna ger därför inblick i förhållanden för mer än 120 år sedan.

¹³ Under åren 1990 och 1991 intervjuade författaren pensionerade sotare och mästare, vilka hade börjat i yrket under 1920- och 1930-talen. Tills vidare förvaras dessa intervjuer hos författaren, men skall vid avslutat arbete överlämnas till Nordiska museet.

vetet kan ha påverkats av sin bakgrund och förbisett företeelser, som för honom varit osynliga men av stor betydelse inom den studerade kulturen. I en sådan situation ligger det nära till hands att göra en tolkning till förmån för sin egen kultur-tillhörighet.¹⁴

När det gäller *verktyg* är äldre bestämmelser mer summariska och man blir hänvisad till bilder och läroböcker. Äldre uppteckningar rörande 1800-talets senare hälft kompletterade med intervjuer för förhållanden under 1900-talet kan användas till att följa introduktionen av nya verktyg, vars innovationsprocess därigenom kan tidsbestämmas relativt väl. Det är i allmänhet lättare att minnas när ett nytt verktyg införs än när ett gammalt tas ur bruk. Detsamma gäller för *arbetskläder*. Klädedräkten som symbol är dessutom rätt väl dokumenterad i skriftliga källor och bilder.

Knoparmojet, sotarnas eget språk, symboliserar kanske mer än något annat sotarkulturen. De skriftliga primärkällorna är få men en handfull uppteckningar kan uppbringas. Ett av problemen med knoparmoj är att bedöma hur sotarna i realiteten kommunicerade med varandra och vilka ord som var specifika för dem.

Verktyg och arbetsprocess

En sotares verktygsuppsättning omkring 1950 var ungefär densamma som 50–60 år tidigare. Antalet redskap 1950 var något högre men framför allt hade de ef-

ektiviserats genom slitstarkare material. I mitten av 1800-talet bestod kretsen (se bild 7) endast av en granruska på en stång. Livslängden för ett sådant verktyg var av naturliga skäl kort. Bild 2 illustrerar förändringsfaktorerna.

Yrkesidentitet

Yrkesidentitet påverkas av förändringar i arbetsprocessens innehåll. Nedan berörs sådana inslag som på ett mer övergripande plan kan ha påverkats av såväl materiella som immateriella ting. Exempel på de förra är redskap och klädedräkt. Till de senare hör åtbörder, visslingar och det specifika yrkesspråket. Under sina gesällvandringar (skråtidens utbildningssystem)¹⁵ stötte sotarna på skilda traditioner, som påverkade yrkesidentiteten. Sådana inslag var viktiga och fungerade som ett sammanhållande kitt inom yrket. Här betonas sådana inslag, vilka kan öka förståelsen för den speciella yrkeskulturen.

Genom att sotarnas utbildning successivt har teoretiserats kom de tekniska förändringarna att drivas hårdare och mera målmedvetet. De tidigare gesällvandringarna avlöstes av en fackskola,¹⁶ vars syfte var att öka kompetensen inom yrket. Skolan spred kännedom om effektiva metoder och ny teknik både vad gäller redskap och skyddsutrustning.

En förändrad arbetsmetod drar ofta andra med sig. Den ursprungliga granruskan (se bild 2) skaffade sig sotarna

¹⁴ När det gäller arbetarkultur är det vanligt att upptecknare står långt från arbetarkulturen och därmed misstolkar eller missförstår företeelser och ger dem ett så kallat borgerligt tolkningsföreträde, se t ex Hesselgren, E o Horgby, B, 1992, s 104.

¹⁵ Se t ex Edgren, L, 1987, s 169ff; Skarin Frykman, B, 1987, s 145ff.

¹⁶ En privat fackutbildning tillkom på initiativ av både arbetare och arbetsgivare. På 1940-talet övertog staten ansvaret för skolan. I samband med detta förlängdes också utbildningen.

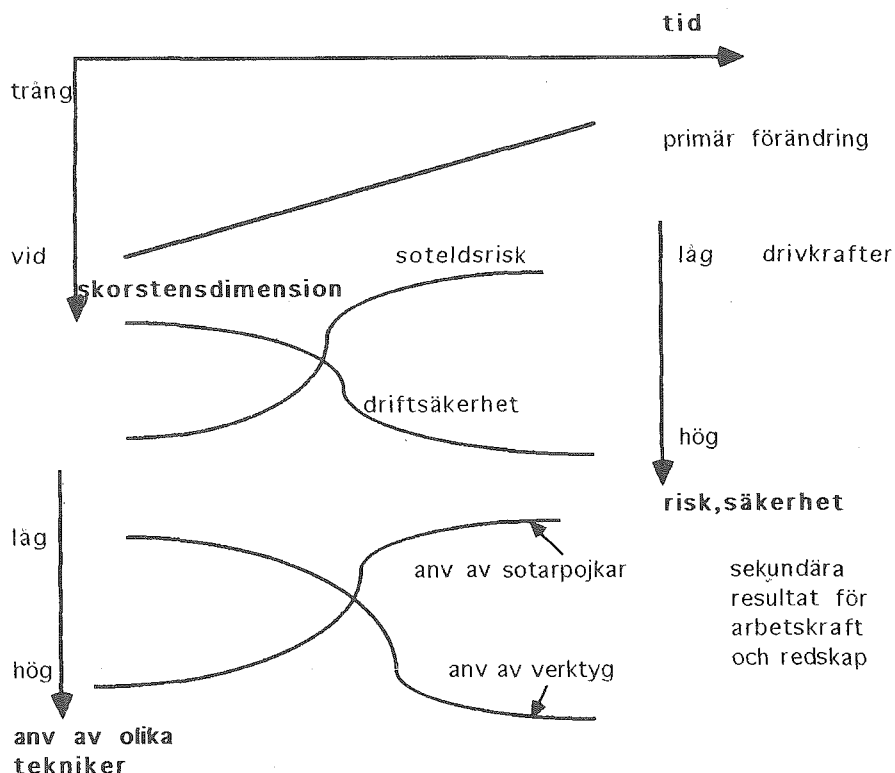

Bild 2. Exempel på drivkrafter till redskapsförändring. Drivkrafterna bakom övergången från vida skorstenpipor till trånga var en strävan att öka driftsäkerhet och minska risker för soteldar. Sekundärt ledde detta fram till att arbetsinnehåll förändrats varvid sotarpojkar som "steg och for" skorstenar försvann i samma takt som trånga skorstenar introducerades. Dessa rensades från taken med lina, lod och krejs.

genom att ge sig ut i skogen och hugga upp ett lager.¹⁷ Under 1800-talets senare del när krejsen blev mer avancerad och tillverkades av ris och rotting var det alltid sotarna själva som stod för framställningen. Krejsens utseende var inte oviktigt och under intervjuer berättar sotare med stolthet om hur de förr tillverkade sina redskap själva.

Under 1960-talet introducerades fabriksstillverkade verktyg. Många sotare kände olust och sorg inför de nya redskapen. Eftersom en stor del av deras yrkesstolthet var kopplad till framställningen av verktyg accepterade de inte alltid leve-

ranserna med färdiga verktyg utan fortsatte att tillverka egna i lönnod.¹⁸ Informanterna har berättat om den glädje de kände inför välgjorda och vackra verktyg.¹⁹ Flera av dem har deltagit i täv-

¹⁷ Olsson, J A, 1930, uppteckning SHSO, NM; Ystads allehanda 1951-01-29. Enligt informant 9002 hände det i nödfall ännu under 1940- och 1950-talen att då krejsen hade glömts kvar på kammaren så högg sotaren av en grantopp och använde som redskap.

¹⁸ Informant 9003; 9004.

¹⁹ Informant 9004; 9005. Flera pensionerade sotare har fällt beska kommentarer om nutida sotare vilka inte kan betraktas som riktiga sotare därför att de bär sina tøjbuntar (tøjbunt är hela knippan med redskap, som skorstenfejaren hänger över axeln) under armen istället för

lingar under hantverkets dagar. För dessa sotare var verktygen, sättet att bära dem och kompetensen att använda dem en del av den yrkesidentitet, som skilde dem från andra yrkesmän.

Från verktyg till symbol

Raffeln (se bild 6 och 7) är ett exempel på verktyg som kan placeras in i modellen enligt bild 1. Den var ett "universalverktyg" med vilket en sotare kunde identifieras. Den smiddes speciellt för varje sotare och skulle bäras på vänster axel. Raffeln användes för att skrapa rent ytor från sot och fett och den användes till att öppna besvärliga luckor. Idag är redskapet föråldrat och har ersatts av en skruvmejsel, vilken är användbar i fler situationer än raffeln.

Raffeln försvann successivt och andra verktyg ersatte den. Sotare som höll kvar vid det gamla verktyget upplevde en splittring av yrkeskulturen och kände ett avstånd till dem som slopade raffeln och fann alternativen överlägsna. Flera sotare har berättat att vanan att bära raffel är så stark att de fortfarande efter 20 till 30 års pensionering reflexmässigt kontrollerar att raffeln sitter på plats.²⁰

Övergång till symbol

Raffelns höga status inom yrkeskulturen var troligen en följd av att den var *specifik för sotaren* och manifesterade deras "särställning". När den ersattes av ett mer

att stolt bära dem över axeln. En gammal yrkesman ryste bara vid tanken och han kan heller inte avhålla sig från att kommentera slarvigt burna verktyg. En annan informant höll på att skratta sig halvt fördärvad då han berättade om hur komisk en utländsk sotare tedde sig, därför att han bar sina verktyg under armen. En utomstående har svårt att se komiken.

²⁰ Informanter 9006, 9101 och 9105.

mångsidigt verktyg omvandlades den från ett praktiskt och användbart verktyg till ett symboliskt. Vid större bemärkelse-dagar är den förgyllda raffeln en uppskattad present. Inom yrkeskulturen fortlever sedvänjan – trots att dess funktion gick förlorad för flera decennier sedan.

Drivkrafterna till förändringar var i detta fall ekonomi och förbättrade arbetsmetoder. Arbetet kunde utföras snabbare med nya verktyg och metoder. Tillgången på stålris medförde att effektivare verktyg än raffeln kunde användas för att skrapa bort tjära i kanaler och på de värmeupptagande ytorna i eldstäder. Krafter som motverkade övergången fanns framför allt inom yrkesgemenskapen och man kan konstatera att kulturen i sig verkar kulturbevarande – den försvaret sitt eget revir. Yrkesidentiteten stärker känslan av samhörighet och yrkesstolthet. Att överge en så starkt förankrad del av yrkeskulturen som raffeln representerade kan ha skapat en känsla av att ha utfört arbetet fel under lång tid – något som få är beredda att acceptera.

Raffeln som symbol är trots allt på utdöende, beroende på att nutidens yngre sotare aldrig har nyttjat den som ett praktiskt verktyg och att den därför aldrig införlivats i deras yrkeskultur.

Sotarstegar

De stegar som sotare förr bar med sig användes mest inomhus. De har sedan länge förlorat sin funktion och de försvann ungefär samtidigt som de lokala eldstäderna. Ändå avbildas sotarna än idag nästan alltid med steg.

Kåpstegen användes av lärlingen då han nedifrån ett kök skulle klättra upp i skorstenen. Stegen var kort och bestod

av tre till fyra tvärgående pinnar. Den ställdes på spisen och restes upp mot skorstensstocken. När sotarpojken väl hade klättrat in i skorstenen hade han ett hårt arbete framför sig. Han skulle rensa skorstenen med sina bara händer och med hjälp av skrapa och borste. Arbetet var sotigt, hett, tröttande och farligt.²¹ Fram till 1900-talets början rekryterades unga pojkar från fattiga familjer och barnhem. De behandlades ofta illa och frågan är om steget från barnhem till sotarlärling var en förbättring eller försämring i deras liv. Många av dem rymde medan andra stod ut med lärlingslivet och de kunde i bästa fall föreställa sig att de i framtiden blev gesäller och mästare.²²

Att utan stege klättra upp på en tvåmeters skorsten kräver både vighet och styrka.²³ Det var uppgifter som skorstensfejaren dagligen ställdes inför. Som exempel återges en informants berättelse om hur det gick till då Vadstena klosterkyrka skulle sotas förr i tiden.

Skorstenen var cirka två meter hög utan tillgänglig stege. Vi var två sotare på taket. En av oss stod med händerna knäppta i midjehöjd medan den

andra först hoppade upp och ställde sig i de knäppta händerna för att sedan göra ett andra hopp och ställa sig på den förstes axlar. Sedan var det meningen att han med händerna skulle nå upp till skorstenskransen. Då var det dags att med armkraft häva sig upp och ställa sig på skorstenen för att sedan pumpa av den.²⁴

Av referatet ovan framgår att arbetet ställde särskilda krav också på sådana personliga egenskaper som förtroende, lojalitet och sammanhållning. Allvarliga olyckor kunde alltid inträffa och det var nödvändigt att sotarna hade tillit till varandra.

I bild 3 kan övergången från verktyg till symbol följas för kåpstegen, enligt den presenterade modellen i bild 1.

Kåpstegen försvann då skorstenar började sotas med lod och lina. Bakom denna förändring låg en byggnadsteknisk innovation, vilken låg utanför yrkets kontroll. Under 1880-talet började de vida och enpipiga skorstenarna att ersättas av sådana med flera och smala pipor, vilka kunde rensas eller sotas från taket. Den nya byggnadstekniken slog snabbt igenom i rikets städer och övergångsfasen mellan gammal och ny teknik blev relativt kort. Processen var slutförd på tre eller fyra decennier. Under 1930-talet hörde det till undantagen att skorstenarna sotades med hjälp av lärlingar som "steg för for" i skorstenarna.²⁵ Under 1900-talet ersattes de vedeldade järnspisarna av gas- och elspisar. De senare förstärkte den nya arbetstekniken, eftersom de överhuvudtaget inte krävde sotning. Behovet av sotarpojkaras sopande och klättrande i skorstenar upphörde.

²¹ Det är från denna tid som barnen skrämdes för sotaren. Sotaren blev representant för det onda. Det var inte bara klädedräkten som var svart utan han såg verkligen skrämmande ut med sitt sotiga ansikte och sina sotiga händer. Rädslan förstärktes av föräldrarnas taktik vid barns olydnad: "Akta dig, om du inte är snäll kommer sotarn och tar dig", och den förstärktes också av att sotarpojkar rekryterades från barnhem. Den mörka och onda bild, som barnen delgavs var starkare under kost- och logisystemet då förhållandena för sotarpojkar kunde vara mycket svåra. Den hotfulla bilden har dock levat jämsides med bilden av den ljusa och lyckobringande sotaren. Se t ex Paul Plüschke, L, 1938.

²² *Allmänna barnhuset D2 JA och D2 KA*, SSA.

²³ Barns lek med sotarhagen visar symboliskt hur sotarpojkar klättrade upp och ned i skorstenen. Sotarhagen är en genomskärning av en skorsten.

²⁴ Informant 9105. Referatet är inte ordagrant återgivet. Pumpa av är en yrkesterm för sota, se avsnittet om språk.

²⁵ Se not 8.

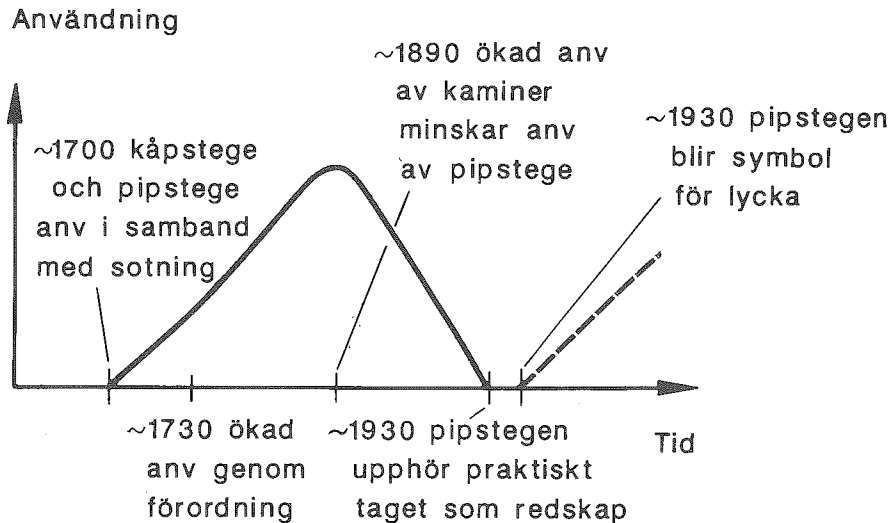

Bild 3. Kåpstens övergång från praktisk användning till symbol.

Pipstegen användes av gesällerna när kakelugnar skulle sotas. Stegens status var mycket laddad och endast gesällerna tilläts bära den. Om en lärling så mycket som nuddade vid stegen bestraffades han.²⁶ Pipstegen var betydligt längre än kåpstegen, för den skulle nå upp till kakelugnens övre ventiler. När central uppvärmning började att introduceras under de sista decennierna på 1800-talet försvann kakelugnar och därmed behovet av pipstegen, vilken emellertid försvann i snabbare takt än vad innovationsprocessen förutsatte. När antalet kakelugnar sjönk kändes förmodligen stegen alltför stor och tung att släpa på. Allt fler gesäller började då att lämna stegen kvar på arbetskvamen. Arbetsmässigt gick det lika bra att stiga på en lånad stol eller pall för att nå de övre ventilerna. Om pipstegen bevarat sin praktiska funktion till dess att centralvärmens hade accepte-

rats av merparten fastighetsägare skulle övergångsfasen ha förlängts med två eller tre decennier. De omoderna lägenheterna med kakelugnar och järnspisar försvann inte förrän en bit in på 1960-talet då Sverige via miljonprogrammet var i full färd med att bygga bort bostadsbristen.²⁷ Tidsutdräkten för pipstens övergång från verktyg till symbol blev därför densamma som för kåpstegen trots att förändringarna orsakades av två från varandra helt skilda innovationsförlopp.

De fasta stegar och takbryggor som idag kan ses på husens utsidor skall inte förväxlas med de ovan berörda stegarna. De började installeras under 1950-talet, men blev inte allmänna i stadsbilden förrän under 1970-talet då förordningar fastställde regler för husens stiganordningar.²⁸

Sotarstegar har också en symbolisk innebörd utanför yrket. Till detta kan det

²⁶ Informant 9101.

²⁷ Se t ex Bladh, M, 1991, s 69, 151, 155f, 322.

²⁸ Uppstigningsanordningar för skorstensfejare, 1976.

skrock som förknippas med sotare ha bidragit. Stegens symbolvärde kan ha levt kvar därför att de konstnärer som har avbildat sotare inte har uppmärksammat att stegen har försvunnit som arbetsredskap. Stegen, liksom strån från sotarens viska hade tidigt laddats med en symbolisk betydelse för lycka och förstärktes av konstnärernas val av karaktäristika för sotare vilka således blev viktiga länkar i övergången från redskap till symbol.

Sotarihage vet alla barn vad det är. Varför blev då hagen en symbol för sotarna? Den blev det inte för fönsterputsare eller målare trots att dessa yrkesgrupper använder stegar i lika hög grad som sotare.

Julhelgens bak och matlagning krävde en del extra rensningar. Då brukade sotarna gå runt i husen med sin "julburra" och hoppades på att få en extra slant.²⁹ Att gesällerna föredrog att i detta ärende skicka fram de små lärlingarna är ganska självklart. Givmildheten hos pigor och husfruar ansågs generösare när en spädlärling önskade god jul och gott nytt år än när en gesäll gjorde samma sak.³⁰ Pojkarnas vighet, balansgång på tak och lätta klättrande på stegarna imponerade och förstärkte intrycket av att sotare förde tur med sig, vilket kom att inpräntas i människors medvetande.³¹ Sotarens stege har som följd därav laddats med lycka och tur.

Bild 4. Sotarpojke med kåpstege. Foto: Börje Mundt-Petersen.

Anmärkning: Sotarmästare Heinz Döhle i Bremen delar ut en liten sotarpojke i plast till sina kunder. Den ges bort som ett tecken på att sotaren önskar lycka och framgång.

Pipstegen och kåpstegen blev kvar – inte bara i barnens lekar. Den har blivit en symbol för tur, se bild 4 och 5. I bild 5 visas en pipstege i kombination med en lyckoklöver.

Arbetskläder och arbetshygien

Vissa detaljer i sotarens arbetsdräkt pekar direkt ut yrkestillhörigheten. Kurpi-sen (se bild 6) är sotarens mössa. Den består av ett tygstycke på cirka en halv-meter, vilken i utvikt tillstånd liknar en säck. Den får sitt karaktäristiska utse-

²⁹ "Burra" är knoparmojetts ord för bössa. Uppteckningar, 1930 skorstenfejare, SHSO; NM; Fogelström, P A, 1978, s 91 visar sedvänjan i berättelsens form.

³⁰ Olsson, J A, 1930, skorstenfejare, SHSO, NM; Tolén, A, 1937, nr 5, s 8.

³¹ Paul Plüschke, L, 1938. Flertalet informanter berättar att den kontinentala sedvänjan att ta på sotaren eller dra ur några strån ur viskan ökade efter andra världskriget. De har dragit slutsatsen att invandringen förde kontinentala sedvänjor till Sverige.

ende genom att rynkas och sys ihop upp-till och förses med en tvåkrona. Under gesällvandringarna skulle pengarna utgöra en yttersta garanti mot hunger och misär för den händelse att sotaren misslyckades med att erhålla kondition. Således en mycket funktionell anordning! Även idag, sedan detta skäl har bortfallit, syr de flesta in en slant i knoppen. När sotaren väl fått arbete kom hans huvudbonad att få en annan betydelse. Kurpisen var ett mycket primitivt inhalations-skydd då lärlingen skulle "fara eller stiga" en skorsten. Sotaren förberedde sig genom att dra ned kurpisen för ansiktet och rulla den innanför blusen som sedan knäpptes till ordentligt i halsen. För gesällerna fyllde kurpisen dessutom funktionen att hårbärgera minneslappar i den upprullade slån. Lärlingen fick ej vika ihop sin kurpis på samma sätt som gesällen, utan den skulle hänga ned över högra axeln. När trakten var färdigsotad skulle kurpishängningen flyttas till vänster axel.³²

På bild 6 bär en av sotarna vegamössa. Denna var ett kännetecken på att han hade en överordnad ställning i förhållande till de övriga. Både förmän och mästare kunde bära denna mössa.

Idag besitter kurpisen endast symbolvärde. Praxis skiftar och det är nog endast en tidsfråga innan den liksom rafen helt försvinner. De som fortfarande bär den betecknas som traditionalister och vårdar sig om yrkets traditioner. Andra som föredrar att gå barhuvade ser den mer som tecken på konservatism och bakåtsträveri.³³

³² Informant 9105. Enligt en annan informant 9109 tillämpades denna sedvänja inte överallt.

³³ Informant 9106.

Bild 5. Sotare med pipstege och lyckoklöver. Foto: Börje Mundt-Petersen.

Anmärkning: Sotaren, som är utformad som en sprattelgubbe, säljs på Arbetets Museum i Norrköping.

På kontinenten och delvis också i Sverige är den höga hatten en sotarsymbol. Ursprungligen var den en förbjuden revolutionssymbol.³⁴ Under en period vid 1800-talets början blev den en modehatt för både herrar och damer. Så småningom spreds bruket av den till olika yrkesgrupper. Den användes av olika slags utropare och gatuhandlare men också av skorstensfejare. Den höga hatten var således inte exklusiv för sotaryrket. Hatten liksom kurpisen fick i brist på annat fungera som arbetsskydd. Hat-

³⁴ von Jezewski, K, 1939b, s 189.

Bild 6. Sotare från 1900-talets början med sin arbetsutrustning. På bilden ses en stega, tre kejsar i rotting (varav två ligger på marken), linor och två lod. De tre sotare som bär kurpis var bröder och hette (från vänster) Karl Pettersson, Johan Pettersson och August Pettersson. Sotaren i vegamössa hette Ernst L Söderlund och var vid tillfället arbetsledare. Han blev senare skorstenfejaremästare i Växjö. Fotot är i privat ägo och tillhör Lars Söderlund, Växjö.

ten dämpade slagen från nedfallande tegelstenar och användes således som en primitiv hjälm. Den användes också till att förvara minneslappar och godsaker i. Det finns således likheter mellan det utländska skorstensröret och den svenska kurpisen trots stora olikheter i utförande.

Sotarens arbetskläder hade också

några andra karaktistika. De saknar fickor. Sådana skulle endast ha verkat hindrande under arbetet och fyllas med sot. Räkningar, arbetslistor och adresser skulle bäras på något sätt. Här kom både hatten och kurpisen till användning.

Sotaren bar skor med rejäla klackar vilket också var en säkerhetsåtgärd vid sotarens gång på taknocken där hans

Bild 7. Sotarbild från sekelskiftets Stockholm.
Källa: Nordiska museet.

enda stöd var klacken.³⁵ En sotare som inte kan gå upprätt är inte någon riktig sotare. Det finns mycken stolthet nedlagt i denna handling.³⁶

Sotarens arbetskläder bestod av byxor och blus utan speciella detaljer med undantag för lärlingarnas karaktäristiska "påsattningar", se bild 7. Bitar av plattläder syddes fast med ålskinn på ställen med hårt slitage, d v s knän, bak, lårens insidor, höfter och armbågar. De be-

nämndes därför knäfläckar, bakfläckar, roskinn och armfläckar.³⁷

Dessa kännetecken finns inte kvar, men även den nutida sotaren har ett slags påsattningar på byxorna, vilka är avsedda att skydda sotarens knän. Att redan från början vara aktsam om sina knän genom att bära mjuka knäskydd, är en billig försäkring mot yrkesskador.

Hög hatt, kurpis och påsattningar förlorade sina ursprungliga funktioner och

³⁵ Nästan samtliga informanter har berättat hur viktigt det var att skorna hade rejäla klackar, vilka kunde ge fäste kring taknocken.

³⁶ Informant 9105. Informant 9111 anser att en sotare som kröp över taknocken inte kunde vara kvar i yrket.

³⁷ Hobroh, G, 1948, s 160; Informant 9105 minns att fadern torkade ålskinn, som sedan användes då skinnlapparna skulle sys på. Ro är ett gammalt begrepp för höft. Bl a Bellman använder det i en av sina epistlar, se Bergman, G, 1943, s 115.

försvann med sådana inslag i arbetet som framför allt de trängre skorstenarna medförde. Numera har både kurpis och hög hatt ett symbolvärde, men det är inte i paritet med det för stegarna. Fortfarande känner äldre personer igen sotaren på hans kläder. För sotarna inbördes finns en annan viktig symbol, nämligen gesällbältet, som är hans ingenjörsring. I Sverige liksom i Danmark äger gesällens bälte högt symbolvärde, se bild 6. Från början hade det främst funktionen att visa sotarens kompetens. Numera är det mest en prydnad men endast teoretiskt utbildade använder bältet. Enligt myten var det drottning Kristina som skänkte gesällerna denna värdighet.³⁸

Språk och arbetsprocess

Inom många hantverk utvecklades skråspråk,³⁹ men skorstensfejarna är den enda kända yrkesgruppen som utvecklade ett fullständigt språk, det s k *knoparmojet*. Det har inordnats bland hemliga och oärliga språk⁴⁰ och det finns många likheter med romani, månsing och slang.⁴¹ Ett hemligt språk skall förstås av

den invigde men vara obegripligt för den oinvigde. Jämfört med västgötaknallarnas månsing anses sotarna på ett mer medvetet sätt ha gått in för att hemliggöra sitt språk,⁴² vilket troligen stärkte yrkesidentiteten. Inflyttningen av tyska sotarmästare spelade därvid stor roll för de främmande inslagen i språket. Det finns en kärna av gemensamma ord i romani, månsing, förbrytarspråk och slang, men betydelsen är inte alltid gemensam.⁴³

Ett yrkesspråk med en liknande avgränsande karaktär som knoparmojet var hamnsjäarnas.⁴⁴ Vid sekelskiftet 1900 fanns vissa likheter mellan de båda yrkena. Det var av många ansett som smutsiga yrken, vilket satte sin prägel på utövarna. Arbetarna betraktades ofta som råa och hänsynslösa och den känsla av utanförskap som kunde uppstå gentemot andra grupper skapade ett behov av en sammanhållande gemenskap. Ett av dessa sammansvetsande kitt var yrkesspråk eller yrkesslang, vilket kunde hålla utomstående på avstånd.

Knoparspråkets konstruktion och innehåll

Knoparmojet använde ordtransformationer i mycket hög utsträckning. Det var inte bara orden som skulle var obegripliga för utomstående utan också syntaxen. Med hjälp av b-, ju-, u-, u-all och fikonspråk kunde endast de i språket invigda följa med i ett samtal.⁴⁵ Sotarna tillämpade också s k backslang. I det senare fallet kastas stavelser eller bokstäver

³⁸ Johansson, J., 1943, s 77 ff. Enligt en gammal myt skänkte drottning Kristina gesällbältet som gåva till skorstensfejarna. För vissa borgare väckte bältet anstöt för sin pralighet, vilket idag är svårt att förstå. Bältet är försedd med riksvapnet. En borgare i framskjuten ställning förargade sig över att: "sotargesällerna uppträdde i promenaddräkt försedd med vissa siratlige prydnader, vilka inte tillkomma andra än dem som voro anställda i Kungl Maj:ts tjänst." Skrivelsen föranledde inte några åtgärder. *Skorstensfejaren*, 1953, s 19 f. Det är inte alla sotare som har funnit bältet praktiskt. Informant 9101 anser att spännet var för stort och hindrade rörligheten i arbetet.

³⁹ Abrahamsson, Å, 1990, s 46.

⁴⁰ Bergman, G, 1943, s 110f, 120. Oärlig skall inte uppfattas i sin nutida betydelse. Snarare är det analogt med ärelös, neslig, ärerörig, se Egardt, B, 1962, s 250, 252.

⁴¹ Palm, H, 1910, s 57ff; Bergman, G, 1939, s 73; Bergman, G, 1964, s 54.

⁴² Bergman, G, 1964, s 72. Frekvent användning av u- och allspråk i knoparmojet fördunklar innehållet.

⁴³ Bergman, G, 1943, s 110; Bergman, G, 1964, s 56ff.

⁴⁴ Björklund, A, 1984, s 61ff.

⁴⁵ Bergman, G, 1939, s 81.

om i ett ord. Som exempel kan nämnas *gaddo* = goddag; *öjda* = adjö; *tabella* = ta betalt.⁴⁶

Bergman framhåller att många ord i knoparmoj inte var särskilt hemliga utan tillhörde det generella språkgodset i en allmän rotvälska. I stället anser han att det är ljudförändringarna som har förhemblikt knoparmojet. Bokstavsförändringar av det slag som finns i knoparmoj är vanliga också i andra hemliga språk.⁴⁷

Stympning av ord och tillägg av ändelsen *is* finns tidigast belagt i knallarnas språk men även knoparmoj ger exempel på detta i t ex *kondis* (kondition), *kurpis* (mössa) och *luftis* (lögn).⁴⁸ Det skall dock betonas att yrkesspråk och slang bör hållas åtskilda.⁴⁹

Den officiella yrkesbeteckningen är skorstensfejare men i dagligt tal används benämningen sotare. Sotarna använder sällan någondera termen utan talar om sig själva som *knopare* och istället för sota säger de *knopa*. Yrkestermen för sot är *fej*, men den förekommer mest i olika sammansättningar såsom *blankfej*, *beckfej*, *raffelfej*, *lösfej*, *finfej*, *knottfej* m m. Ännu

⁴⁶ Palm, H, 1910, s 66; Bergman, G, 1939, s 77ff; Bergman, G, 1943, s 110ff. Exempel på u-språk är då orden görs om till oigenkännlighet genom enkla ingrepp. Vokalerna byts ut mot ett u och första konsonanten tas bort så att tak blir uk, uga är piga och using är kosing. En variant är u-all-språket då också stavelser kastas om. Ibland sades också fipa knokon (knopa) och då är det ett exempel på fikonspråket.

⁴⁷ Bergman, G, 1939, s 81.

⁴⁸ Bergman, G, 1964, s 55, 73. Det verkar också som om månsing har påverkat både stockholmslang och sotarspråk. Som exempel kan nämnas att sotarna kallade en stockholmare för stockekare. Enligt Bergman kallades Stockholm för Stockhäcken eller Stockeken. Ett h i uttalet försvinner efter ett k och i genuin stockholmska får ek och häck samma vokalljud, vilket ger förutsättningar för att Eken kan ha framkallats ur knallenamnet för Stockholm.

⁴⁹ Bergman, G, 1964, s 74.

idag talas om *trakter* omväxlande med distrikt. En stark hierarkisk uppbyggnad avslöjas i den gamla terminologin där sotarna delades in efter erfarenhet. *Nase* eller *nynase* var lärlingen då han var alldeles ny i yrket. Sedan blev han *en liten*. Efter tre år blev han *en mellanstor* och efter ytterligare några år blev han *en stor*.⁵⁰

Palms ordlista upptog drygt 400 ord,⁵¹ men eftersom han inte skilde mellan olika hemliga språk kan orden inte med säkerhet klassificeras på respektive språk. År 1937 publicerades en ordlista över knoparmoj, som upptog drygt 200 ord och 50 hela satser.⁵² Bergmans ordlista omfattade drygt 300 ord, men då skiljer han mellan det rena yrkesspråket och det mer skämtsamma eller slangartade språket. Då facktermerna tillförs ordlistan, utökas hans ordförråd med ytterligare 116 ord. Drygt 50 ord i den ursprungliga listan över knoparmoj upptar också facktermer, och de kan således föras till yrkesspråket, varvid antalet fackord ökar till 170, vilket motsvarar 40 procent. Bergmans ordlista upptog dubbelt så många ord som Tolléns. När deras ordlistor jämförs är det endast *ett* ord (*lanka* i betydelsen kasta), som saknas hos Bergman. Smärre skillnader i stavning finns emellertid mellan dem. Här ges endast tre exempel. *Ging* eller *jing* (korv); *plörret* eller *plurret* (sjön) samt *parsig* eller *pasjig* (trasig).⁵³

År 1991 sammanställdes en ny ordlista över knoparmoj, vilken innehåller 470

⁵⁰ Bergman, G, 1943, s 111; uppteckningar, 1947, sotare SSM; informanter 9101, 9105 och 9107.

⁵¹ Palm, H, 1910, s 65.

⁵² Bergman, G, 1939, s 73. Tollén, A, 1937, no. 12. Tollén lärde sig yrkesspråket i Norrköping och Stockholm.

⁵³ Den första versionen hittas hos Tollén och den andra hos Bergman.

ord.⁵⁴ Av dessa kan 150 ord karaktäriseras som nybildningar eftersom de icke har varit publicerade tidigare. Drygt 40 ord är knutna till arbetsprocessen. Flera glosor är bildade på stelnade förlagor av u- och all-språk, t ex using, ullt och uga. Det är därför tveksamt att räkna dem som nybildningar. Samma invändning kan resas mot några sammansatta ord. Genom att de finns med i ordlistan både som enkla och sammansatta ord blir de räknade två gånger. Antalet nybildningar innehåller därför ett visst överlev.

Töj (verktyg) eller *töjbunt* används i dag allmänt men saknas hos både Tollén och Bergman. *Nojlar* (nycklar) är en annan intressant nybildning inom yrkes-språket och är möjligen påverkat av danskans eller norskans ord för nyckel. Förr behövde en sotare aldrig bära med sig nycklar. Portvakter eller hemmafruar fanns alltid till hands för att släppa in sotaren, men numera bär han omkring tjocka knippen med nycklar. Ett annat exempel är *gesällpilen*, som avser sotarnas fackskola. Vikten av utbildning betonades tidigt av de unga fackföreningarna och det är kanske därför inte någon tillfällighet att sotarna har skapat ett speciellt ord för detta.

Doouja är också en intressant nybildning ur den aspekten att ordet har upptecknats först då dooujning inte längre tillämpas. När sotarna kommunicerade via skorstenspiporna dooujade de till varandra. Denna typ av kommunikation krävs inte längre i och med att de lokala eldstäderna har försvunnit. I de fall behovet kvarstår har sedvänjan att doouja ersatts med radiokommunikation.

Spridning av knoparmoj

Knoparmojet började troligen att utvecklas så tidigt som under 1500-talet då utbildade yrkesmän för sotning saknades. Arbetsuppgiften att sota ålades bödel eller nattmän, särskilt i södra Sverige. De hörde till samhällets marginella grupper och bodde ofta utanför städerna tillsammans med kriminella och skökor. Detta medförde att sotning under sitt tidigaste skede kom att inrangeras under oärliga yrken.⁵⁵

Ovan antyddes inslag från tyska språket, vilka kom in under 1600- och 1700-talen när statsmakten uppmunttrade tyska sotare att bosätta sig i svenska städer. De förde med sig tyska skråtraditioner och det är troligt att knoparmoj under denna period utvecklades till ett skråspråk. Som mästare var de högst i hierarkin och det verkar troligt att bristfälliga kunskaper i svenska påverkade kommunikationen mellan mästare, gesäller och lärlingar. Svenska gesäller kan också ha införlivat tysk vokabulär i språket under sina arbetsvandringar i Tyskland och Danmark.⁵⁶ Skråsystemets upplösning innebar ingalunda att knoparmoj omedelbart försvann som språk. Ännu vid sekelskiftet 1900 var det ett levande språk. Förmodligen hade språket då nått sin kulmen, men det hade fortsatt starkt stöd hos sotarna under de två tre första decennierna av 1900-talet. Därefter mattas intresset för språket och i mitten av 1900-talet är det få som talar knoparmoj, se bild 8. Även sedan knoparmoj upphört att vara ett levande

⁵⁵ Egardt, B, 1962, s 200f. Oärlig skall inte uppfattas i sin nutida betydelse, se not 40.

⁵⁶ Uppteckningar, 1947, sotare, SSM; Bergman, G, 1964, s 54, 66.

⁵⁴ Malmström, G, 1991.

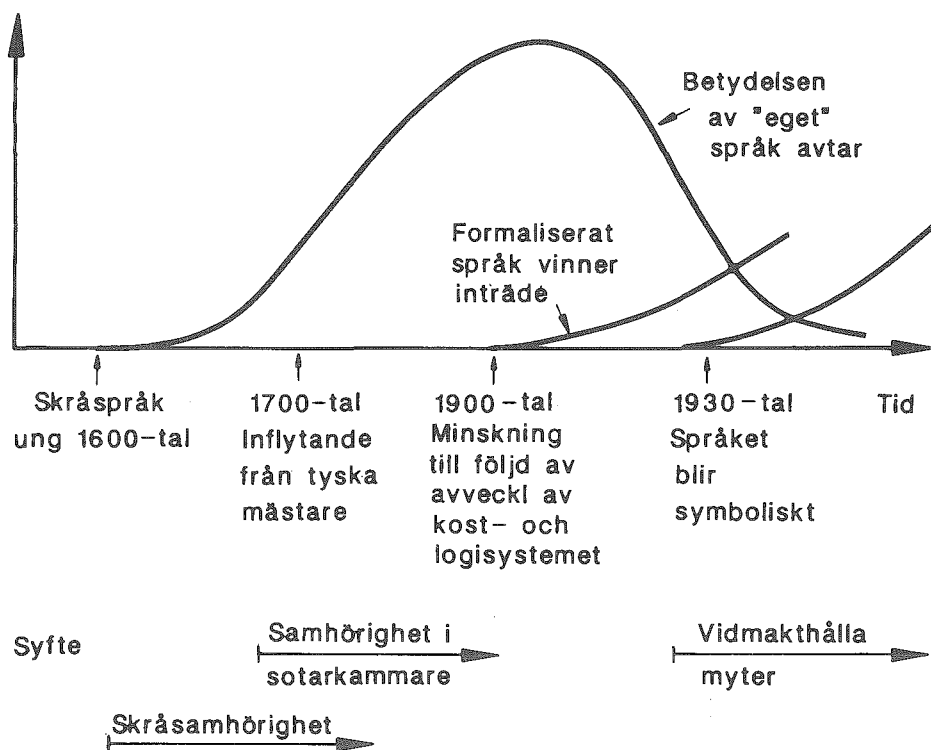

Bild 8. Knoparmojets omvandling från bruksspråk till symbolspråk.

språk har nybildningar tillkommit,⁵⁷ vilket visar att yrkesmännen också idag visar intresse för knoparmoj, men det begränsas till viss yrkesjargong och vissa ord.⁵⁸

Vid sekelskiftet 1900 anses knoparmoj ha varit känt av sotarna över större delen av Sverige. Bland informanterna råder delade meningar om knoparmoj var vanligast i landsorten eller i Stockholm.⁵⁹ Ännu på 1930-talet användes språket all-

⁵⁷ Malmström, G, 1991.

⁵⁸ Skarin Frykman, B, 1987, s 220. Enligt Skarin Frykman visade många bagare stort intresse för sitt fackspråk.

⁵⁹ Informant 9101 anser att knoparmoj talades mer i landsorten. Övriga informanter har uppfattat att det var vanligare med knoparmoj i de större städerna.

mänt av sotarna i både Lund och Eslöv men 20 år senare talades det inte alls.⁶⁰ En av informanterna som arbetade i Lund under 1930-talet talade själv ganska mycket knoparmoj. Han var också en av många sotare som bjöds hem till Bergman, för att intervjuas om sotarspråket. Informanten anser att Bergman ibland behärskade knoparmoj bättre än sotarna själva.⁶¹

Även om nutidens sotare inte talar knoparmoj, avslöjas de som bärare av det gamla språkbruket genom att de medvetet eller omedvetet använder uttryck och facktermer. Det verkar troligt att sotarna

⁶⁰ Informant 9107.

⁶¹ Informant 9112.

redan under sin lärlingstid skolas in i en tradition, som med förkärlek använder gamla vändningar och yrkesjargong under sin dagliga samvaro.⁶² En viss besvikelse över att den yngre generationen inte brydde sig om att lära sig knoparmoj kan skönjas.⁶³

Några informanter behärskar knoparmoj också idag även om deras möjligheter att praktisera språket har upphört. De är pensionerade och bor långt från varandra. Samtliga har det gemensamt att de är söner till sotarmästare och lärde språket i föräldrahemmet. De betonar att deras intresse för språket väcktes när de vandrande gesällerna slog sig ned för längre eller kortare tid i föräldrahemmet. Att då få sitta i köket och lyssna på gesällernas berättelser om händelser och tilldragelser utanför hemorten kändes som ett privilegium, vilket naturligtvis underlättade inläringen av knoparmoj. De lärde sig språket enbart genom att lyssna. Knoparmoj talades också inom familjerna, vilket ibland orsakade munterhet då utomstående missförstod innebörden i det sagda.⁶⁴

Någon slutgiltig förklaring till knoparmojets uppkomst och förändring kan

inte presenteras. En försiktig skiss kan dock göras. Språket började att utvecklas under den period då sotning inte var ett avgränsat yrke utan ålåg rackare och nattmän. Deras marginaliserade och isolerade tillvaro medförde att språk och levnadsvanor skilde sig kraftigt från andra grupper i samhället. Med förebild från tyskt skråväsen utvecklades sotning under 1600- och 1700-talen till ett respektabelt yrke. I Stockholm bildades ett ämbete under politikollegiets överinseende. De tyska mästarerna förde med sig sina skråtraditioner, men kunde inte hindra att yrket under lång tid stämplades som oärligt i människors medvetande. Ett stöd för en sådan tolkning ger t ex den metafor som avbildar sotaren som djävul, och då är det nog inte enbart hans svarta uppsyn som föranleder liknelsen. Ordspråk som associerar till en farlig och otäck person ger uttryck för avståndstagande. Förr skrämde föräldrarna sina barn för sotaren: "Akta dig, så inte sotaren kommer och tar dig!" Uttryck såsom "leva sotare" vittnar inte heller om en yrkesgrupp som gemene man ville efterlikna.⁶⁵

Några hypoteser om utvecklingen av sotarnas språk kan skisseras. Deras ständiga kontakt med allmänheten skapade behov av ett eget rum skilt från kunder och allmänhet. Under sin arbetsdag passerade de åtskilliga hem och verkstäder och deras längtan att få meddela sig med varandra utan att husmödrar, pigor eller husföreståndare lade sig i deras arbete eller samtal skapade behov av en privat sfär, som bildade den yttre ramen för

⁶² Under intervjuerna använde sig samtliga informanter mer eller mindre av knoparmoj. Några exempel på uttryck: birkosing (drickspengar), feibanga (?), firning (soteld), fyrken (sup), gråpukar (icke yrkeslärdd sotare), gucklig (äcklig), jäskat (pantat), keppa (fuska), kesa (arbeta tungt, krypa), knopa (sota), kåprädda, mellanstor (erfaren lärling), månadsjuck (objekt som sotades varje månad), mällarn (mästaren), nynas (lärling), påsättningar (skinnlappar på armbågar och knän), rackla knoparmoj (tala sotarspråk), sackmoj (mjölkaffär), sjäspan (frun i husen), stocken (skorsten), tøj (verktyg), virra (viska).

⁶³ Informant 9101. Skarin Frykman, B, 1987, s 220 har konstaterat samma reaktion hos äldre bagare i Göteborg.

⁶⁴ Informant 9105.

⁶⁵ Lehman, O, u å, Söderberg, T, 1965, s 238. Enligt Söderberg tillhörde sotare, tunnbindare, plåtslagare och garvare de mer råbarkade grupperna i samhället.

språkets utveckling. På liknande sätt kan västgötaknallarnas månsing förklaras. I närvaro av kunder ville de konferera ostört inbördes om t ex priser eller måttenheter.⁶⁶

Knoparmoj förändrades i takt med samhällets omvandling. När den dagliga kontakten med allmänheten försvagades för att så småningom nästan helt upphöra, föll motivet bort för sotarna att tala knoparmoj. Rester av språket fortlever i form av slang- eller yrkesjargong.

När kost- och logisystemet upphörde vid sekelskiftet 1900 försvann tillfällen att tala knoparmoj på fritiden. Detta sammanföll med att de första fackföreningarna bildades några år före sekelskiftet 1900.⁶⁷ I samband med innovationer inom byggnads- och energiteknik började språket att förlora sin betydelse. Den påtvingade gemenskapen försvann och när sotarna levde åtskilda upphörde många naturliga tillfällen att öva språket. Helt försvann dock inte kundkontaktarna förrän på 1950- och 60-talen då nyproduktionen tog bort de sista resterna av det gamla och omoderna lägenhetsbeståndet. Behovet att tala ostört inbördes förelåg inte längre eftersom sotare sällan träffade kunder efter denna tidpunkt.

Sammanfattning

I uppsatsen redovisas några av de faktorer som har varit strategiska under övergångsprocessen från praktisk till symbolisk funktion.

Härvid har några verktyg och klädesplagg vilka pekat ut sotarens identitet följts från praktisk användning till symbolisk betydelse. Även sotarnas språk och övergången från yrkesspråk till symbolspråk har behandlats.

En yrkesman som bar raffel kunde alltid identifieras som sotare. Den intog därför en särställning och utgjorde en av flera delar i en sotares identitet, vilken förstärktes ytterligare av att den tillverkades och avpassades speciellt för varje individ. När den nya tekniken med tränga skorstenar började att introduceras under 1880-talet var det första steget i en långdragen process i vilken raffeln förlorade ett av sina användningsområden. Behovet minskade än mer när värme pannor installerades i husen. Raffeln försvann som arbetsredskap under 1960-talet men stannade kvar som symbol.

Stegar användes inom flera yrken men den blev ett särskilt identifikationsobjekt för sotare jämfört med målare eller fönsterputsare, vilka också dagligen använde stegar i sin yrkesutövning. Gesäll och lärling identifierades med var sin typ av steg. Lärlingens kåpstege förlorade först sin praktiska nytta i samband med att stigarbetet försvann. Pipstegen försvann när kakelugnar ersattes av värme pannor. Introduktion och acceptering av värme pannor var i sig en utdragen process, men pipstegen slutade att användas innan processen nått sitt slut. Det hängde samman med stegens tyngd. När allt fler hus tog bort sina kakelugnar blev stegen för otymplig att bära med sig under en hel arbetsdag. Sådana faktorer spelar föga roll när ett föremål omvandlas från praktiskt verktyg till symbol. Myten om sotarens lyckobringande för-

⁶⁶ Bergman, G, 1964, s 41f.

⁶⁷ Då fackföreningen bildades blev ett av deras första krav att avskaffa kost- och logisystemet och ersätta detta med kontantlöner. Se t ex Lång, A, 1937, s 2. Enligt Skarin Frykman, B, 1987, s 195ff ställde bagarnas fackförening samma krav.

måga har bidragit till en positiv uppfattning av yrkesrollen.

Även kurpisen har förlorat sin funktion och därmed omvandlats till symbol. En bidragande faktor härtill är att sotaren är ensam om att bära kurpis. Den understryker därför hans särställning. Dess funktion som andningsskydd upphörde delvis redan då tekniken att stiga och fara skorstenar ersattes med linarbete. Senare har medvetenheten om yrkesrisker ökat och nya andningsskydd har introducerats såsom munskydd, gasmasker och tryckhuvor.

Slutligen har knoparmoj behandlats. Under den period när sotarna under hela arbetsdagen ständigt mötte nya kunder fanns ett behov hos sotarna att inbördes kunna kommunicera ostört. Knoparmojet stärkte sotarnas identitet och yrkesstolthet och höll deras yrkesgemenskap levande. När språket förlorade i betydelse samverkade flera faktorer. När intresset för fackliga frågor väcktes började ett nytt formaliserat språkbruk ta form. Det fackliga språket blev normbildande för dem som ville gå vidare i karriären. Tidpunkten sammanföll med den för introduktion av ny teknik med värmepannor, gasspisar och slutligen elspisar. Det blev mera sällsynt att sotaren utförde sitt arbete i köken. I pannrummen saknades behov av att kommunicera via ett hemligt språk. Dessa faktorer bidrog till att försvaga knoparmojets ställning tills det slutligen försvann som talat språk. Stoltheten över att ha ett eget språk har ändå medfört att det har överlevt i form av uttryck och enstaka ord.

I uppsatsen har en övergångsprocess behandlats, vilken har visat att då ett föremål har förlorat sitt praktiska användningsområde, kan det i vissa fall omvand-

las till symbol. Till de viktiga faktorerna under omvandlingsprocessen hör ny teknik och utbildning. När ett föremål inom yrkeskulturen har omvandlats till symbol har det ofta varit förenat med en stark identifiering inom yrkesgruppen parat med en särställning gentemot andra yrken. I skärningspunkten mellan kulturförändrande och kulturbevarande faktorer finns det på sikt inte någon annan möjlighet för det gamla än att antingen helt försvinna eller omvandlas till symbol. I denna dragkamp vinner både de förändrande och de bevarande faktorerna. Måhända är detta ett generellt förlopp i all kulturomvandling.

Källförteckning

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Allmänna barnhuset

Huvudserie

Rulla över i Stockholm utackorderade barn

Nordiska museet (NM)

SHSO - Uppteckningar, skorstensfejare

Stockholms stadsmuseum (SSM)

Upptecknare

Sotare

Informanter (skorstensfejare intervjuade år 1990 och 1991).

Erik Eriksson, Linköping; Sven Dahlström, Grillby; Allan Ekholm, Jörn; Olof Haglund, Sala; Åke Hedwall, Sundbyberg; Henrik Höij, Kristinehamn; Erik Jönsson, Lund; Gustav Karlsson, Stockholm; Harry Larsson, Skellefteå; Walter Lindh, Enskede; Verner Lindohf, Hallsberg; Axel Lång, Stockholm; Harry Lönnngren, Stockholm; Bertil Nilsson, Bunkeflostrand; Conrad Pettersson, Malmö; Oscar Schön, Köpingsbro; Lennart Strandberg, Tullinge; Lars Söderlund, Växjö; Yngve Strömberg, Kramfors.

Litteratur

Abrahamsson, Å, 1990. Ljus och frihet till näringsfång.

Om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi - exemplet Stockholm 1838-1869, Stockholm.

Bergman, G, 1939. Om sotares språk. *Vetenskaps societeten*

- i Lund. *Årsbok*. Yearbook of the new society of letters. Lund.
- Bergman, G, 1943. *Provinsialismer och skråspråk*, Stockholm.
- Bergman, G, 1963. *Slang och hemliga språk*, Stockholm.
- Bladh, M, 1991. *Bostadsförsörjning 1945–1985. Det industriella byggandets uppgång och fall. Statens råd för byggnadsforskning. Forskningsrapport SB:42*.
- Berliner Schornsteinfegergeschichte, 1903. *Geschichte des Schornsteins und des Schornsteinfegerhandwerks vom IX. bis XX. Jahrhundert*. (red Wagner, G), 1987, Essen.
- Björklund, A, 1984. *Hamnens arbetare. En etnologisk undersökning av stuveriarbetet i Göteborg*, Stockholm.
- Brand- och politie-Ordning stadsfästade för staden Göteborg den 6 sept, 1748.*
- Brandförordning för Stockholm, 1675.*
- Braun, G, 1937. *Från ursprunget av yrket till nuvarande tid. Sotarens jul, årgång 6*, Stockholm.
- Cross Giblin, J, 1982. *Chimney Sweeps. Yesterday and Today*, New York.
- Edgren, L, 1987. *Lärling, gesäll, mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1850*, Malmö.
- Egardt, B, 1962. *Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar*, Lund.
- Faber, A, 1957. *Entwicklungsstufen der häuslichen Heizung*, München.
- Fogelström, P A, 1978. *Stora ruggen. Berättare i vår tid*, Stockholm.
- Förordning och taxa för Skårstens-Fäijare, 1702*, Stockholms Rådhus, 28 Novembris.
- von Jezewski, K, 1939a. *Zur "Herkunft" der Schornsteinfeger. Geschichte des Schornsteins und des Schornsteinfegerhandwerks vom IX. bis XX. Jahrhundert* (red Wagner, G), 1987, Essen.
- von Jezewski, K, 1939b. *Weshalb trägt der Schornsteinfeger den Zylinderhut? Geschichte des Schornsteins und des Schornsteinfegerhandwerks vom IX. bis XX. Jahrhundert* (red Wagner, G), 1987, Essen.
- Gunnarsson, G, 1960. *Sotarens jul, årgång 29*, Stockholm.
- Hesselgren, E o Horgby, B, 1992. *Är "muntlig historia" något för historisk arbetslivsforskning? Råg, årgång 75, häfte 4*, Stockholm.
- Hobroh, G, 1947. *Från de gamla sotarkamrarnas sista år. Notiser från arbetarnas kulturhistoriska sällskap. Årgång 21 nr 4 och 5*. Stockholm.
- Hobroh, G, 1948. *Sotarnas arbetsdräkt. Fataburen 1948*, Stockholm.
- Johansson, J, 1943. *Svenska skorstensfejeriarbetarförbundet 1918–1943. Historik*. Stockholm.
- von Kern, G, 1843. *Anleitung, Zimmer- und Kochöfen zu bauen*, Nürnberg.
- Kungliga Maj:t utfärdad "ordning angående sotande i Stockholms stad", 1733, (5 november)*, Stockholm.
- Lehmann, O, u. å. *Der schwarze Mann als Glücksbringer – auch in England. Geschichte des Schornsteins und des Schornsteinfegerhandwerks vom IX. bis XX. Jahrhundert*. (red Wagner, G), 1987, Essen.
- Lindström, D, 1991. *Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca 1350–1622*, Uppsala.
- Lång, A, 1937. *Historik över Svenska skorstensfejeriarbetareförbundet. Avdelning I*, Stockholm.
- Magnusson, L, 1988. *Den bråkiga kulturen. Förläggare och smideshantverkare i Eskilstuna 1800–1850*, Stockholm.
- Malmström, G, 1966. *Historik vid halvsekelgränsen över avdelning 2, Göteborg. Svenska skorstensfejeriarbetarförbundet, 1916–1966*, Göteborg.
- Malmström, G, 1990. *Knoparmoj. Svenska kommunalarbetarförbundet*, Stockholm.
- Palm, H, 1910. *Hemliga språk i Sverige. Svenska landsmål och svenskt folkliv*, Uppsala.
- Paul Plüschke, L, 1938. *Der Schornsteinfeger als Glücksbringer und als Kinderschreck. Geschichte des Schornsteins und des Schornsteinfegerhandwerks vom IX. bis XX. Jahrhundert*. (red Wagner, G), 1987, Essen.
- Peterson, G, 1992. *Sotarpojkar under två sekel*. Opublicerat manus.
- Phillips, G L, 1949. *Englands climbing boys. A history of the long struggle to abolish child labour in chimney-sweeping*, Boston, Massachusetts.
- Sack u Unger, 1903. *Etwas Schornsteinfegergeschichte. Geschichte des Schornsteins und des Schornsteinfegerhandwerks vom IX. bis XX. Jahrhundert*. (ed Wagner, G), 1987, Essen.
- Skarin Frykman, B, 1985. *Från yrkesfamilj till klassgemenskap. Om bagare i Göteborg 1800–1919*, Göteborg.
- Skorstensfejerer*, 1939. *Organ för skorstensfejersvendenes fagforbund i Danmark*. Udgivet i andledning av forbundets 25 aar bestaaen, København.
- Skorstensfejerer*, 1953. *Nationalmuséets 3. Afdelning. Industri-, Håndværker- og Arbejdereundersøgelserne*, København.
- Strange, K H, 1982. *Climbing boys. A study of sweep's apprentice 1773–1875*, London.
- Söderberg, T, 1965. *Hantverkare i genombrottskedet 1870–1920*, Stockholm.
- Söderlund, E, 1943. *Stockholms hantverkarklass 1720–1772. Sociala och ekonomiska förhållanden*, Stockholm.
- Tollén, A, 1939. *En sotares memoarer. Skorstensfejarmästaren nr 5, 6 o 12*. Stockholm.
- Uppstigningsanordningar för skorstensfejerare*. 1976. *Fasad-, tak- och skorstensstegar, arbetsplan samt andra erforderliga anordningar. Föreskrifter, anvisningar och råd för skorstensfejerare och byggfackfolk*, Stockholm.
- Wurch-Erstein, 1927. *Schornstein und Schornsteinfeger in Urkunden und Zitaten aus dem Elsass. Geschichte des Schornsteins und des Schornsteinfegerhandwerks vom IX. bis XX. Jahrhundert*. (red Wagner, G), 1987, Essen.
- Ystads Allehanda*, 1951-01-29. *Sotarminnen: Skråväsendets sotare var råa och brutala mot lärlingarna*.

Uppsatsen är en omarbetad och delvis utökad version av en uppsats, 'Sotarkultur', som presenterades på Det

andra historiska arbetarseminariet i Norrköping den 11-12 maj 1992; *Regionala variationer i arbetarkulturen*.

SUMMARY

Objects and Language as Symbols in a Working Class Culture

A model has been used to study the processes of change in a working class culture: both the tools and the language of trade of chimney sweeps. In spite of the fact that their practical function has disappeared, a tool or an article of work clothing may have been so strongly identified with a profession that it has survived and received a symbolic meaning. Innovations and education may be pointed out as the driving forces behind change. A strong identification within the trade, coupled with a special position in relation to other trades, has strengthened the symbolic position. Some examples illustrate the problem.

Although special ladders (*kåpstegar*, *pipstegar*) have disappeared as tools as a result of innovations in heating technology, these ladders remain symbols. The chimney sweep is nearly always depicted together with a ladder, which is not the case to the same degree for the window washer or the painter.

The chimney sweep's work clothing had details which were specific for their trade and which strengthened their professional identification. The chimney sweep's special cap (*kurpisen*), which long served as primitive protection against the inhalation of harmful substances, has not been replaced by another headpiece in spite of

the improvement of protection with gas masks, breathing guards, and pressurized headgear.

Part of the chimney sweep's culture was a special trade language, *knoparmojet*, which created a strong sense of identity and solidarity. It possessed characteristics common to other trade languages, but also to slang. It is no longer a spoken language, but lives symbolically in the working sphere as a kind of jargon. As late as 1991 a glossary of *knoparmojet* was published. New formations are especially interesting because they indicate changes in the content of work. It is no coincidence that *knoparmojet* started to lose ground about 1900 at the same time that collective living quarters began to disappear. Later, working alone became more usual as a result of central heating, and the chimney sweep's contacts with housekeepers, gatekeepers, and home owners grew less frequent. Thus the need to communicate secretly with one another no longer existed. This article deals with the underlying causes of the disappearance of various phenomena and the process of transition from practical usage to symbol.

(Translation: Marie Clark Nelson)

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Ljus och kulturell förändring

Av Jonas Frykman

Jan Garnert: Anden i lampan. Etnologiska perspektiv på ljus och mörker. Diss. English summary. Carlsson Bokförlag. Stockholm 1993. 307 s., ill.

Författaren var fakultetens opponent vid disputationen vid Stockholms universitet den 28 maj 1993.

Förmodligen är *Anden i lampan* den till formen läckraste doktorsavhandling som lagts fram i etnologi. Mellan de hårda pärmarna varvas text och bilder i en lay-out som gör de båda rättvisa. Här återges foton, teckningar och tavlor som inte nöts ut av decenniernas bruk, här behandlas ett i flera avseenden spännande och annorlunda äm-

nesområde. Aptiten växer ju mer man bläddrar i verket. Man skulle rent av kunna misstänka att det inte alls är en akademisk avhandling.

Men det är det alltså. Det framgår bland annat av en mönstergill vetenskaplig apparat där inte ens ett index saknas. Syftet är att skriva och avbilda en belysningens kulturhistoria. Och bakom denna mer deskriptiva målsättning vill författaren sätta människan i centrum: hur har människan som kulturvarelse förändrats av att gå från talgljus till fotogenlampor och elektrisk belysning? frågar han. Hur har ändrade belysningsmöjligheter fått henne att organisera tiden, rummet, känslorna och föreställningsvärlden? Men syftet är än vidare, nämligen att försöka förstå hur teknik – i detta fall elektricitet – egentligen förhåller sig till kulturell förändring. Belysningen sägs vara "en dynamisk kraft som initierar kulturella och sociala processer" (s 14, jrf s 22).

Vägled av olika tiders belysning förs läsaren från *Den levande lågans kultur* in i *Stadens elektriska poesi*. Några rubriker underlättar färden. *En enda ljuspunkt i tillvaron. Carpe diem – njut den flyende dagen. Att släcka för våren och tända för hösten. Mörkrets hjärta – om nattens och skymningens folktrö. Möte med elektroteknik. Metalltrådslampor. Ut ur mörkret. Stad i ljus. Ljus i hemmet – ideal och realitet.*

Poetiska vändningar faller sig naturliga när man analyserar ljus och mörker. Så mycket av vårt bildspråk har tagit gestalt i närheten av en låga och ett ljus.

Den som vant sig vid den nutida kulturanalysens bruk av många olika källtyper som kompletterar varandra, nickar igenkännande vid genomläsningen. Framställningen baseras på traditionsuppteckningar, tidningar, dagböcker och skönlitteratur. Det nya är författarens rika bruk av bilder. De används som källor på ett sätt som inte varit brukligt tidigare. De är alltså inte illustrationer till framställningen. Det konstnärer som Pehr Hörberg eller Fritz von Dardel framställt, läser författaren som "samtida skildringar och berättelser om upplevelser av belysning" (38). Det förklarar i någon mån mängden. Läsaren har här också en intressant möjlighet att kunna jämföra författarens analys med sin egen.

"Att försöka beskriva kultur enbart i ord är att arbeta endimensionellt, även om språket görs aldrig så bildrikt. Texter utan bilder löper risken att försvagas och bli inkonsistenta" (40), menar författaren något utmanande.

Forskningssammanhang

Anden i lampan är svår att vetenskapligt placera. Dels vill den anknyta till folklivsforskningens tidigare intresse för hur tekniska nyheter påverkat kultur – främst bondekulturen, dels ta avstånd från dennas alltför empiriska inriktning. Här stod föremålen ofta i fokus, människorna kom i bakgrunden.

Det är visserligen varje författares förbannade skyldighet att säga "Jag, såsom den förste...nalkas dessa domäner!" – utan den attityden hade vi föga av förnyelse. Men Garnert placerar sig i ingenmansland genom att omotiverat göra upp med den tidigare tekniskt eller föremålmässigt orienterade etnologin. Äldre etnologer får hålla i hatten. Forskningen som tog upp teknik i relation till kultur var "positivistisk i den meningen att forskarnas arbeten präglades av målet att så grundligt som möjligt belägga olika företeelsers förekomst och deras lokala variationer". Och här virvlar Sigurd Erixon, John Granlund, Sigfrid Svensson och Sven B Ek snabbt iväg. Den senares avhandling om kvarnar, sägs vara "en sorgfällig redovisning av olika kvarntypers konstruktion och förekomst under olika århundraden". Jag antar att han skulle menat annorledes. Jag antar att Sigfrid Svensson skulle värjt sig emot att få sina studier i text "Bygd och yttervärld" eller "Gammal bondetradition och ny tid", som ju mycket koncentreras på tekniska nyheter, inordnade i sådana fack.

Avståndstagandet verkar omotiverat utifrån de aspekter som tillämpas i avhandlingen. Här finns uppenbara paralleller – bland annat i viljan att fokusera enskilda kulturelement och utifrån dem skriva om levnadsomständigheter och förändring. Jag kan inte finna annat än att han här implicit anknyter till det klassiska synsättet inom folklivsforskningen före dess antropologisering – alltså det historiskt komparativa med konkret utgångspunkt i något visst kulturelement. Generationer av folklivsforskare har låtit kyrktagningsseder, maträtter, klädedräkter eller varulvar få bilda den linje längs vilken olika tider och villkor avtecknar sig. Det styrks också av att det är en välkänd problematik som oupphörligen återkommer: den om den gamla bondekulturens förändring och den nya tidens ankomst. För Jan Garnert inträffar det avgörande brottet inte vid lanthandelns fria etablering eller järnvägens ankomst, utan i och med elektricitetens introduktion. Kontrasten mellan

det förelektriska och det elektrifierade samhället synes således vara den axel runt vilken avhandlingen vackert roterar. Ett försök till genrebestämning placerar avhandlingen i skärningspunkten mellan denna tradition och en uttalat kulturhistorisk inriktning.

Det framgår än tydligare när Garnert distanserar sig från nutida spår inom t ex etnologisk arbetarforskning där just förbindelsen teknik och kultur diskuterats som mest intensivt. I flera undersökningar har människors relation till produktion och teknologi stått i fokus. Inte minst har detta varit fallet med materialistiskt inriktade undersökningar – livsformen är ju i mycket en överbyggnad på produktionsvillkoren. Här finns Thomas Höjrupps livsformsanalyser, Gösta Arvastsons fabriksstudier, Susanne Lundins undersökning av typografer. Magnus Wikdahls *Varvets tid* eller Mats Lindqvists *Klasskamrater* anknuter till liknande problematik – i all sin lundensiskhet. Liknande studier avvisas på sid 21 med påståendet att det är märkligt att "inte fler etnologer tagit teknik som utgångspunkt för sin forskning". Detta är helt enkelt inte sant, men de har haft ett annat förhållningssätt än Jan Garnert.

Den levande lågans kultur

Vad innebar det då, för att komma till framställningens bärande resonemang, att leva i den levande lågans kultur? Här är bilden ganska entydig.

Vissa personliga dygder blev direkt tillämpliga, som att visa aktsamhet med eld, att vara sparsam med snålt tillmätta talgdankar, att lära sig ordning och reda: Var sak på sin plats var en god princip när man inte såg var prylarna fanns. Man måste hitta till djuren i lagården, till dasset i mörkret, man måste "lära sig se som en katt och känna sig för med fötterna" (101). Utan att författaren direkt säger det, verkar det som om människor rörde sig i en närsinnenas känsliga kultur, en som ersatts med ögats kalla observerande.

Detta var också en värld som fick sin sociala innebörd av tekniken. Man samlades på kvällarna runt den enda ljuspunkten – antingen lampan eller brasen. Här gjordes handarbeten, lästes eller berättades allmedan skuggorna fladdrade och tätnade runt den upplysta kretsen.

Den motsatta sidan av närheten kring lågan var den nästan fängeslika kontrollen. Man var tvungen att rätta sin tid, sitt arbete, sitt samtal ef-

ter de andra. "Det går en parallell mellan cellen och ett kök på landet", säger Ivar Lo. "Om dagarna var det arbetet, om kvällarna samtalet om det" (94). Här finns föga plats för den som inte ville handarbete eller delta i gemenskapen. Att bli författare krävde på sin tid mycket fotogen – en dyr vara. Man kan fråga sig om modernitetens individualism och intellektuella verksamhet ens hade varit möjlig utan elektricitetens omskapande av rummet. Mellan ljus och makt har alltid gått en direkt förbindelse. Det effektiva sättet att skapa ordning i städerna hette följdriktigt: Mera ljus! Upplopp och sociala protester i 17- och 1800-talets gator hade lytkrossning som stående inslag. "Så långt ljuset nådde, så långt nådde lagen" sägs i en bildtext (128).

Arbetsåret fick sin rytm genom tillgången på ljus: sommarens långa dagar blev intensivt verksamma, vinterns korta dagar gav tid till vila, inomhusarbete och fest. Arbetsdagen hämtade andan vid skymningsdags, gårdsfolket satt stilla medan mörkret lägrade sig runt hus och föremål, man väntade tills det blev dags att tända talgljus och göra upp eld i den öppna spisen.

Ljusets växlingar under året skall också ha påverkat könslivet, enligt författaren. Saven steg i värkluset; de flesta utomäktenskapliga barnen föddes enligt uppgift i mars. De flesta inomäktenskapliga barnen däremot, kom till när föräldrarna trängde ihop sig under långa nätter i december och januari. Det fanns inte så mycket annat att göra.

Också människors kosmologi i det levande ljusets kultur kom att präglas av mörkrets ständiga närvaro. Att folktrons olika väsen hade sin hemvist i natten och rörde sig i skymningen leder författaren till uppfattningen att det var just frånvaron av ljus som lockade fram gastar, troll och själva hin onde.

Medan författaren argumenterar kunnigt och trovärdigt när det gäller årets och dagens organisation, blir framställningen i fråga om känslolivet och tron alltför reduktionistisk – men mer om detta nedan. Mentaliteter tål inte en sådan omedelbar kausalitet.

Det elektriska ljuset

När det elektriska ljuset kom på 1870-talet blev efterhand allt så väldigt annorlunda. Dagarna förlängdes, natten koloniserades, årets växlingar jämnades ut. Detta finns tidigare diskuterat av bl a

Murray Melbin i *Night as Frontier*, en bok som betytt mycket, liksom Wolfgang Shievalbusch's numera klassiska *Lichtbliche*.

Därhemmavid kom familjemedlemmarna längre ifrån varandra också i rummet. Det förefaller dock som om det tog lång tid innan ljusets möjligheter att skapa åtskilda världar utnyttjades. Fortfarande hade rummen vanligen blott en ljuskälla. Kanske var det inte förrän efter 30-talets genomgripande moderniseringar som bostäderna, belysningen och samvaron i grunden förändrades. Kulturen gjorde segt motstånd mot den nya teknologin.

För kosmologin blev elektriciteten, enligt författaren rent revolutionerande. Allt oknytt flydde det skarpa ljuset. När inte mörkret eller de dunkla vråna längre kunde ruva över hemligheterna, började folk också förlora tron på det övernaturliga. Därmed omorganiserades berättartraditionen. Det skrämmande bytte vistelseort och gestalt – det fanns långt borta bland främmande folkslag och det uppträdde i mörkt skinn, eller som giftspindlar och bakterier, inte nära och lurande.

Intressant är när Garnert pekar på att människor i det klart upplysta moderna samhället fick en mer abstrakt bild av tillvaron. När lyset kom från elden förstod man väl vad som hände. Men strömmen varken såg man eller förstod. Här såddes ett alldagligt frö till vaksamhet mot tillvarons bedräglighet – men på ett annat plan än i folktrons värld.

Bondesamhällets eller skall vi kalla det "det förelektriska samhällets" känsloliv blev nu omorganiserat. Människor blev annorlunda. Med utgångspunkt från fysiologiska iakttagelser av halten melantonin i blodet och talkottkörtelns funktion, drar författaren slutsatser om hur ljuset kom att påverka depressioner, stimulera intresset för sex, minska sömnbehovet, och "i samverkan med bättre levnadsvillkor, näringsstillförelse inte minst, leder till att puberteten kommer tidigare än förr" (227). I en närmast skolmästaraktig belåtenhet över att ha funnit tydliga samband förkunnar han att även hönsen värper flera ägg och korna mjölkar bättre om de tillförs ljus i tillräcklig mängd. Här får ljuset en orimligt tung börda att bära, förklaringen blir biologisk.

Nu framträder den upplysta offentligheten, den illuminerade staden som en viktig arena. Den drar folk som en magnet från landsbygden. Den

ger liksom Esseltehuset i Stockholm besökarna "ett ljusslag mitt i ansiktet", när de omtumlade träder ut från Centralstationen (204). Och medan författaren mest upphållit sig i lantlig miljö i den levande lågans kultur är det nu en annan scen som uppmärksammas. Ja, egentligen är det inte staden i allmän bemärkelse utan Huvudstaden. Vi får möta den klassiska Stockholmsutställningen 1930, Utställningen på Liljevalchs 1928, vi får bekanta oss med Kungsgatan, Dramaten i fasadbelysning, PUB:s skyltfönster och EPA:s bar vid Odenplan år 1939 där lysande neonrör i sinuskurvor antydde dynamiken i det moderna projektet.

Signifikativt nog citerar författaren Sigfrid Sievertz klassiska skildring av Staden i *Svenska Turistföreningens årskrift* 1935. Det är en högstämmd lovsång till framåtskridandets Stockholm, närd av elektriska högspänningsledning: "Och långt borta i den långa, halvarktiska nattens famn brusa i svarta schakt de floder, som mala ljus åt staden. Ödemarkens skumma, vilda andar fångas, tämjas och tvingas in till människovärldens centrum i form av ett vitt, stadigt lysande ljus" (196).

Ger oss den upplysta staden känslan av välbehag, är det ett artificiellt paradiset? frågas retoriskt utan att vi får något svar (208). Författaren har redan inledningsvis funderat över om ljuset – i biblisk anda – verkligen "är gott". Här hade det kanske varit på sin plats att gå mer beskrivande fram och visa hur stadens många skyltfönster, passager, mötesplatser i Walter Benjaminska anda skapade ett konstgjort landskap där människor lärde sig se sig själva som konsumenter, som aktörer, som estetiska artikuleringar i en upplyst utopisk värld. Hela frågan om den belysta urbana scenen som säte för kulturell komplexitet, lämnar författaren dock därhän. Frågan om ljuset var gott eller ej låter sig inte besvaras.

Ljus och kulturell förändring

I avslutningen, *Anden i lampan*. Om teknisk förändring och kulturella processer, tassar författaren med större försiktighet än i de beskrivande kapitlen. Ljuset som tidigare verkat som en dynamisk kraft i den kulturella förändringens tjänst, blir nu en av många faktorer som alla är viktiga. Orsakskedjor som föreföll enkla i den löpande framställningen blir här sammansatta. "Det är hur människorna organiserar sina inbördes relationer, alltifrån roller och attityder mellan man och kvinna,

föräldrar och barn till samhällen, nationer och politiska system, som avgör om det skall vara lätt att leva eller inte. Ny teknik kan teoretiskt förbättra vardagen (liksom festen), men den kan bara komma till praktisk nytta om samhällets sociala, kulturella och andra villkor gör det möjligt att använda den till detta" (240). Och han fortsätter längre fram med att påstå att "hur en viss teknik fungerar i sig, är lätt att förutse i jämförelse med hur människor faktiskt kommer att utnyttja den" (247). Här samtalar författaren i försiktiga ordalag med seminariet i etnologi.

Man förstår att kultur och samhälle egentligen blir överordnade tekniken och att det klara sambandet mellan ljuset och trollens försvinnande egentligen var oerhört mycket mer komplext än vad som tidigare sagts. Den period som denna avhandling spänner över är ju den mest dynamiska som Västerlandet genomlevt. Och för att förstå den ger lampan kanske ledljus, men här krävs fler lyktor.

Känslans kulturella organisation

Kan vi förstå förändringar i människors känsloliv med utgångspunkt i så materiella företeelser som ljus och mörker, eller måste vi gå omvägen över den sociala verklighet som de levde i? Jag vill inte antyda att Jan Garnert skulle sluta ögat för en mer komplex analys, men genom att fokusera växlingarna mellan ljus och mörker blir hans förklaringar endimensionella. Med ett exempel från ett stort elavbrott i New York, som nio månader efter följdes av en topp i födelsekurvan och med iakttagelser från vad som hände efter elransoneringen i Sverige 1970 menar han att sådana händelser "påverkade uppenbarligen folks samlagsvanor" (108). Är detta exempel på vetenskaplig kortslutning? Var det närvaron av mörker, eller frånvaron av daglig rutin som fick folk att gripa efter varandra? Sannolikt måste elransoneringen och strömbavbrotten ha existerat även under dagen. Och var det samlagsvanorna eller viljan att skaffa barn som syntes i födelsestatistiken? Statistiska uppgifter kan användas för att ge trovärdighet åt de mest överraskande resonemang.

Se till exempel på den utomäktenskapliga fruktsamheten. Kan Per Wargentins förmodan om att våren "uppmuntrar människan till kärlek" verkligen styrkas av statistik över utomäktenskaplig fruktsamhet? Detta är nämligen en gammal skåpmat som varit framme alltför många gånger

och nu borde stängas inne för gott. Att vår och förälskelse hänger samman är ingen nyhet, men kan det bevisas i siffror över barn födda utom äktenskapet? Statistiken över utomäktenskaplig fruktsamhet under förra hälften av 1800-talet – en tid som framflöt minst lika mycket i den levande lågans kultur som Per Wargentins 1700-tal, visar på en påfallande jämnhet för hela året. Vårmånaderna avviker inte signifikativt. När det gäller den inomäktenskapliga fruktsamheten vill författaren relatera den till ljus och mörker, fast på ett omvänt sätt: ju mörkare desto fler samlag. Inte heller för det sambandet föreligger tydliga sifferbevis. Visserligen är det korrekt att särskilt december uppvisar en topp när det gäller barn avlade inom äktenskapet – men mycket talar för att den vittnar om en ökad frekvens av förstfödselar. Tiden kring jul då ladorna var fulla var helt enkelt den traditionella giftermålstiden. Tillgången på ljus syns inte i födelsestatistiken.

I stället för att förankra känslolivet i kulturen eller samhället söker sig författaren till ljuset och till hormonerna. På s 226 säger han, att om "Wargentins hade känt till hormonet melantonin så hade han kunnat relatera sitt resonemang till den kunskap vi idag har om dess betydelse som viktig kemisk signal för årstidsbetingade funktioner hos djur och människor". Sinnlighetens förändring har diskuterats ganska intensivt bland mentalitetsforskare som Norbert Elias, Michel Foucault, Peter Gay – för att nu nämna några av dem som gjort det svårt för sig. Deras utgångspunkt har varit de sociala relationer, pedagogiska program och institutioner som format nya sätt att känna och att handla. Det vore onaturligt att kräva att Jan Garnert skulle relaterat även deras vetenskapssyn – men den komplexitet de visat på skulle kunnat fungera som en varning emot all belysningsmaterialism.

Upplysningens retorik

Det föreligger en uppenbar risk att hamna i en färdig retorik om det moderna samhället när man skriver om ljus. En som heter "Ur mörkret stiga vi mot ljuset" och som återkommer i varje emancipatorisk roman, i de flesta uppteckningar och som en självklarhet på tidningssidorna.

Jag skall ge några exempel som refereras i avhandlingen: i nutiden skriver folk inte brev därför att vi har telefon – en gammal föreställning som var en vandringsågen redan när Sture Bolin i

festskriften till Tage Erlanders femtioårsdag, ondgjorde sig över att framtidens historiker skulle bli av med det skriftliga källmaterialet: naturligtvis skrivs det också mycket brev idag – t o m fax. Det sägs på sid 25, att ”med belysningen har skiljelinjen mellan natt och dag suddats ut”. Chefen för Tekniska museet, Thorsten Althin beskrev 1928 utvecklingen som ”ett triumftåg från mörker till ljus” (181).

Vad är det som lockar oss att tro att intimitet och familjesamvaro var så mycket tätare när man satt runt fotogenlampen och handarbetade medan far läste – i jämförelse med myset i TV-soffan medan kvällens videorulle sänker rummet och chipsbrickan i ett trolskt blåvitt sken?

Risken finns alltså att man hamnar i utsagor om det förgångna som är filtrerade genom en färdig diskurs i stället för rapporter om hur det var: ur mörkret stiga vi mot ljuset. Om så är fallet kan det hända att meddelarna hjälper författaren att överdriva skillnaden mellan nu och då, mellan den förelektriska tiden och den elektrifierade. Liknande förhandlingar mellan meddelare och forskare skedde när folklivsforskarna skapade bilden av ”det traditionella bondesamhället”. Naturligtvis var bondesamhället aldrig så traditionellt som det blev när det fördes in i arkivlådorna, människorna aldrig så sinnliga, folktrons väsen aldrig så påtagligt skrämmande. Mot bakgrund av den intensiva nutida debatten om hur De Stora Berättelserna slår igenom i människors redogörelser, kunde författaren varit mer vaksam mot den genre inom vilken den här framställningen så gärna annars hamnar.

Författaren har t ex slagits av hur ofta som mörkret figurerat som en bakgrund till och förutsättning för folktrons väsen. Med bättre upplysning försvann dessa. Men säger det något om relationen mellan just belysning och tro – eller är det två processer som sammanfaller i tiden? Står de verkligen i något orsakssammanhang? Hur många författare som än betonar att bysningar, myllingar, gastar och näckar försvunnit till följd av strömmen så måste man förhålla sig skeptisk. Det är en ganska förutsägbar genre, välkänd i sin framåtskridande tankefigur redan på 1700-talet då rationalistiska präster talade om vidskepelsens snara försvinnande. Viljan att göra den folkliga övertron till något irrationellt som måste vika till följd av teknikens och förnuftets seger är en fast ingrediens i det moderna projektet. Utifrån det

perspektivet är föreställningen att ljuset drev övertron tillbaka en viktig beståndsdel av det moderna samhällets folketro.

Ett alternativ är att utgå från att vi som forskare inte kan förstå tron om vi inte vet vilken social och kulturell kontext som gjorde den användbar. Kanske skulle man ännu tro på myllingar om ogifta mödrar fördömdes av fästman, familj och arbetsgivare, om preventivmedel förbjöds och om abortklinikerna stängdes, om kyrkan vägrade att öppna sin jord för de odöpta och om kvinnor trodde att de åtminstone kunde rädda sina oövalkomna, dödade barn till paradiset genom att gömma dem i kyrkogårdsmuren. Inte ens om lyseknapparna då smattrade som kastanjetter skulle de överrösta myllingens skrikande anklagelser.

Teknik och kultur

En av orsakerna till att man övergav det gamla komparativa perspektivet inom etnologin var – måhända – att man blev tveksam om formen verkligen speglade innehållet. När vi exempelvis kan konstatera att folksagan fick en annan betydelse när den lästes i borgerlighetens barnkammare i stället för att berättas i en krets av vuxna: hur mycket kan vi då sluta oss till om kulturen genom att studera formen? Om kyrktagningsleden under medeltiden gavs en laddning av rite de passage medan den under 1940-talet mest sågs som en moders tacksägelse till Gud: vad vinner vi då på att jämföra över sju århundraden? I och med att etnologin alltmer kommit att intressera sig för kultur som förståelse av världen, som tolkning och handlingsmöjligheter, så har kraven på att det man studerar skall kunna spegla en kontext ökat dramatiskt.

Den fråga man kan ställa till denna avhandling kan formuleras i all enkelhet: är ett ljus ett ljus, ett ljus...? Eller är det högst olika ting i olika sammanhang? Författaren skriver att ”människor förändras socialt och kulturellt av att gå från talgljus till fotogenlampor och att belysningen är en kontext för vad som kallas kognitiva system och kulturformer, det vill säga förhållningssätt och idévärldar, levnadssätt och vanor” (239). Men hur kan vi säga detta när vi i en situation träffar folk som lever i ett välfärdssamhälle där de är omgivna av tekniska prylar, diskmaskiner, TV-apparater, mobiltelefoner och datorskärmar med modem till New York och hela världen, medan vi i en annan möter bysamhällets geografiskt begränsade

värld där människor känner sig bättre orienterade om vägen till paradiset än till huvudstaden? Skenet kanske bedrar, för att bruka en fyndig fras från Jan Garnerts egen eleganta vokabulär. Hur kan vi analysera teknik och kulturell förändring genom att fokusera på tekniken i stället för den kultur där den ingår som en integrerande part?

Här tvingar mig opponentskapet att önska lite mer av postmodernt tvivel på själva undersökningsobjektets enhetlighet.

Syntes

Detta är en i vissa avseenden lysande avhandling. Den är suveränt framställd; dess form kunde knappast varit skönare. Den behandlar ett ämne som ger författaren tillfälle att visa sin breda beläsenhet och sitt rika historiska vetande. Frågan är

om den inte egentligen bäst dekoreras av den term som författaren flitigt brukar i boken: kulturhistoria. Och det är en gren av etnologin som länge varit utan nya tillskott. Detta är ett sådant.

Mina invändningar har kretsat kring tveksamheter i analysen av det material som avhandlingen bygger på. Ljuset har ibland fått bära en tung besvisbörd. Kritiken omfattar också den evolutionistiska retorik som så gärna smyger sig in: från mörker till ljus. Det förefaller slutligen något äventyrligt att reducera ett komplext kulturellt förändringsförlopp till en fråga om teknologisk förändring. Om detta förväntar jag mig att författaren kommer att ha mycket att säga i kommande böcker. Dem ser jag med stor förtröstan fram emot att ta del av.

Ett storverk om Söders folkliga kultur på 1930-talet

Av Mats Hellspong

Mats Franzén: Den folkliga staden. Söderkvarter i Stockholm mellan krigen. Arkiv förlag. Lund 1992. 476 s., ill.

Man behöver inte läsa många sidor i sociologen Mats Franzéns nya bok *Den folkliga staden* för att känna att detta är ett pionjärarbete, ett verk som söker problematisera och teoretiskt förankra forskningen kring 1900-talsstaden eller kring den folkligt rotade storstadskulturen, och som samtidigt är konkret och sinnligt i bästa etnologiska mening. I det senaste decenniets litet trevande etnologiska storstadforskning, som haft beklagligt lätt att förlora sig i trivialiteter, klichéer och klasskamp retorik, borde detta stramt komponerade arbete ha en chans att vara vägledande. Det är i så fall inte första gången som historiskt inriktad sociologi får verka starkt inspirerande på etnologien. Mats Franzéns *Den folkliga staden* får i varje fall mig att tänka på Börje Hanssens nyorienterande arbeten på 1950-talet.

Franzén har valt ut några kvarter på Södermalm i Stockholm, inramade av Folkungagatan, Renstjernas gata, Katarina bangata och Götgatan.

Han kallar området för Centrala Katarina och avsikten är att granska livet i dessa kvarter under decennierna mellan de båda världskrigen, ytterst att säga något generellt om den folkliga staden som kulturmiljö.

Arbetet inleds med ett långt och mycket intressant teoretiskt kapitel, där begrepp som *folklig kultur* och *folklig stadskultur* ingående diskuteras, med anslutning till några av de stora namnen inom europeisk mentalitetsforskning med Norbert Elias i spetsen men också till sociologiens klassiker. Ett viktigt ställningstagande från Franzéns sida är att genomgående tala om "folklig kultur" i tämligen bred mening i stället för att knyta den folkliga kulturen till arbetarklassen. "Att varje klass skulle ha sin egen kultur innebär en förenkling som måste undvikas", skriver författaren. Han undviker medvetet begreppet "arbetarkultur", eftersom det har en överslätande tendens att dölja motsättningarna mellan arbetarbefolkningens värden och villkor och arbetarrörelsens. Jag skall senare återkomma till de intressanta skiktningar inom den folkliga stadskulturen som Franzén så småningom anser sig kunna peka på. Däremot

ansluter sig författaren till synen på folklig kultur som en motkultur, en motvikt till maktelitens värld och ett objekt för de styrandes medvetna civiliseringspolitik.

Metodiskt har Mats Franzén gått till väga på klassiskt etnologiskt sätt, med en kombination av historiska, arkivaliska källor, minnesmaterial och egna intervjuer. Förutom statistiskt material och offentliga utredningar har han t ex utnyttjat polisdistriktets rapportböcker, nykterhetsnämndens kaférapporter, barnvårdsnämndens protokoll och de lokala folkskolornas lärarkollegiums handlingar. I mycket måste man säga att Franzén givit sig i kast med arkivaliska handlingar som etnologer sällan uppmärksammat, trots att de har en given relevans för bilden av den lägre folkliga kulturmiljön. Polissekreterarens "pilsnerdricksdiarium" är ett gott exempel.

Mats Franzén har även använt sig av det etnologiska uppteckningsmaterial, som på 1930-talet samlades in under rubriken "Stockholms folkminnen" och som numera finns på Nordiska museet. Till skillnad från museets sk arbetarminnen, som har en slagsida genom övervikten av fackligt organiserade manliga arbetares berättelser, kan detta sägas vara mer representativt för vanliga söderbor, insamlat som det är på ålderdomshem bland såväl män som kvinnor. Till detta material kommer också intervjuer som författaren själv gjort, bl a med polismän som på 1930-talet patrullerade Katarinakvarteren. På diverse slingrande vägar fick Franzén kontakt med 22 f d Katarinabor, som han personligen intervjuade, ett material som flitigt återoplas i boken. I ett informativt appendix berättar han om hur denna insamling gick till, för övrigt ett avsnitt som jag varmt kan rekommendera etnologistudenterna att läsa. Intervjuerna med civilpersonerna hade karaktären av löst strukturerade livshistoriker. Appendixet innehåller även intressant läsning om olika problem kring intervjuerna och bearbetningen av dem.

Efter den teoretiska inledningen behandlar författaren i kapitel 2 *Kvarteren* och i kapitel 3 *Befolkningen*. Det fysiska rummet skildras med ett historiskt perspektiv, hur bebyggelsen växt fram i vågor under slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet. Centrala Katarina var liksom Söder i stort ett område för arbetarklass och lägre medelklass. Lägenheter om ett rum och kök eller ett rum och kokvrå övervägde, alternativet var två rum och kök; i ett mindre antal gathus fanns

större lägenheter. En intressant iakttagelse är att skillnaderna mellan gathus och gårdshus var marginella: arbetarbefolkningen dominerade i båda, den åtskillnad mellan medelklass i gathus och arbetarklass i gårdshus man ofta konstaterat i europeiska storstäder existerade inte alls här. Gathusen var fyra eller fem våningar höga, gårdshusen en våning lägre. Franzén återger representativa planritningar på de typiska hyreshusen. Inte minst gårdens betydelse framhävs; t ex gjorde förekomsten av avträden på gården, delvis också tvättstugan, att den regelbundet besöktes av samtliga boende. Men gårdarna var ändå stängda mot varandra, kvarteren var grunda och livet "pressades ut mot gatan".

Författaren för ett intressant resonemang om huvudgator och bakgator i Centrala Katarina. Huvudgatorna var Folkungagatan och Götgatan, där en procentuellt större del av de rymligare lägenheterna låg. Östgötagatan, Södermannagatan och Nytorrgsgatan, som alla korsade Folkungagatan, var de inre huvudgatorna, medan Kocksgatan, Åsögatan, Bondegatan och Skånegatan var de genuina bakgatorna, där de minsta lägenheterna dominerade helt och där antalet verksamheter i husen var som lägst.

I kapitlet om befolkningen gör Mats Franzén ett försök att skikka kvarterens befolkning socialt. Det är ingen lätt uppgift och det kan inte hjälpas att resultatet inte alltid känns helt övertygande. Han skiljer mellan *högre småborgerskap* (den minsta gruppen), *mellanskikt* (en femtedel av alla hushåll), *lägre småborgerskap* samt fyra typer av arbetarklass: de med *trygga arbeten*, de med *industri/yrkesarbete*, de *säsongarbetslösa* och *diversearbetarna*. Ibland förvånar gränsdragningen. Indelningen tycks främst följa ekonomiska kriterier när kulturella värderingar gott kunde ha diskuterats. Småborgerskapet, högre eller lägre, tycks vara personer med någon form av arbetsgivarroll. Det kanske kan accepteras. Besvärligare är gränsen mellan mellanskikt och arbetarklass. Franzén för t ex enklare kontorister till mellanskiktet men butiksbiträden till arbetarklassen. Men butiksbiträden, hos t ex juvelerare och bokhandlare eller i modeaffärer, är ju ofta personer som vill göra en merkantil karriär och som knappast delar de gängse värderingarna inom arbetarklassen, oavsett om de kommer därifrån eller inte. Egentligen borde man ta hänsyn till inom vilken bransch en person arbetar innan han klassificeras, även om jag med-

ger att det är en både otymplig och riskfylld väg.

Kapitel 4 har författaren kallat *Stadens liv*. Det är kort, bygger i mycket på polisintervjuerna och livshistorierna och tecknar bilden av dygnets och årets förlopp i Centrala Katarina. Det följs av kapitlet *Liv i staden* som är desto längre, ett av bokens två huvudkapitel. Här är just livshistorierna huvudkällan och kapitlet har en nästan traditionellt etnologisk karaktär. Ibland kan det empiriska materialet här kännas överrikt och något osorterat, kapitlet hade enligt min mening vunnit på en större koncentration. Givande är skildringen av nöjeslivets och idrottslivets betydelse på 1930-talet. Man måste komma ihåg att Centrala Katarina låg mitt i en storstad och kvarteren innehöll åtskilliga nöjeslokaler, bl a flera biografier. Läsaren erinras om att Stockholm inte varit någon folkrorelsestad, det är slående vilken obetydlig roll som folkrorelsevärlden, ja, föreningslivet i stort faktiskt, tycks ha spelat i Katarinaungdomens uppväxtår under mellankrigstiden. I en socialhistorisk exkurs behandlas ungarshotellet Pelikan, som låg i utkanten av undersökningsområdet och där de socialt utslagna kommer läsaren litet närmare.

Med avsnittet om Pelikan sker en naturlig övergång till vad jag vill utnämna till bokens intressantaste kapitel, det sjätte, kallat *Mellan det olämpliga och det förbjudna*. Det som här om och om igen tangeras är de asociala och halvt kriminella strådragen i stadens folkkultur, ett område som sällan brukar beröras i lokalstudier. Just detta understryker att Franzén inte är ute efter att heroisera arbetarklassen, en vanlig drivkraft i studier av arbetarkulturen, men att avläsa olika skuggor och dagrar. Här aktualiseras åter skillnaderna inom Söders arbetarklass: mellan de skötsamma och dem vars liv huvudsakligen går ut på att överleva, en livsform som var så mycket vanligare ännu på 1930-talet än vi idag kanske föreställer oss. Folklig kultur har nog alltid historiskt sett varit en överlevnadskultur, men samhällets resurser hade redan under mellankrigstiden gjort det möjligt för stora grupper inom arbetarklassen att leva med bättre planeringshorisont och därigenom större ambitioner inför framtiden.

I detta viktiga kapitel kontrasterar författaren den folkliga kulturen mot överhetens civiliseringsstrategier. Den "låga" formen av folkkultur bekämpas energiskt, t ex av polis, skola, nykterhetsnämnd och barnavårdsnämnd. I detta kapitel

spelar därför myndigheternas arkivmaterial en viktig roll som underlag för den bild som tecknas. En stor del av texten handlar om alkoholens roll, som författaren ser som den "gordiska knuten" i den svenska civiliseringsprocessen. Däremot konstaterar han att spel och dobbel inte alls har samma destruktiva plats i folkkulturen och därför inte heller kontrolleras av myndigheterna som i många andra länder, särskilt kanske England.

Franzén behandlar bl a ölkaféerna och det folkliga drickandet. Mellankrigstiden var ju motbokens tid, när man genom ransonering sökte kontrollera och stävja drickandet. Detta system, som fördelade sprit till människor efter deras sociala ställning och kön, verkar idag hopplöst ålderdomligt men speglar naturligtvis på ett intressant sätt sin tids värderingar och fick samtidigt många inte avsedda effekter. En sådan effekt var den lokala langningen, som Franzén också redogör för när det gäller Centrala Katarina. En annan var att ölkaféerna frodades, eftersom ransoneringen av inköpen direkt uppmuntrade till ett offentligt drickande. Ölkaféet var den legala utvägen för de män som saknade motbok. Franzén kan visa att drickandet på kaféerna var starkt koncentrerat till helgerna, vilket han tolkar som ett uttryck för att de anpassats till lönearbetets system, enligt vilket vardagarna är avsedda för arbete och helgerna för avkoppling. Just beteendet på ölkaféerna och det folkliga drickandet över huvud taget kan ses som utslag av den folkliga "egensinnigheten", en symbol för det folkliga motståndet mot disciplinering och reglering. Mats Franzéns beskrivning av polisens jakt på langarna, som opererade i hyreslägenheter i området, är direkt spännande. Gatulangningen av alkohol på 1930-talet förefaller ha varit en parallell, låt vara något oskyldigare, till dagens narkotikalangning.

Centrala Katarina, en kvartersstad från sekelskiftet, var ju med sina mörka bakgator, sin dominerande arbetarbefolkning och sitt inslag av kriminalitet, på sätt och vis en Stockholms motsvarighet till East End i London. Ändå framstår den, i varje fall i denna 30-talsversion, som oskyldigare. Franzén diskuterar visserligen med hjälp av myndighetsprotokoll både "problemfamiljer" och "flickor på glid". Men en organiserad prostitution kan han inte belägga och kriminaliteten verkar relativt harmlös. Många människor levde uppenbarligen på tröskeln mellan det olämpliga och det förbjudna, men många var också fast anställda

som yrkesarbetare eller lägre tjänstemän och slummen hade sina bestämda gränser. Det är just i brännpunkten mellan skötsamhet och folkligt egensinne som fascinationen i denna kvarterundersökning ligger. Civilisationsprocessen i Elias mening verkade i Katarina både frivilligt, när det gällde de ambitiösa och uppåtsträvande ur arbetarklassen, och ofrivilligt, genom överhetens makt och myndighet, när det gällde säsongarbetare och diversearbetare men också vissa mindre egenföretagare, sådana som ännu blott hade ambitionen att hålla sig flytande och som tog var dag som den kom. De skötsammas liv kretsade kring familjen och hemmet, de egensinnigas kring gatan, gånget och kaféet. Den folkliga stadskulturen präglades onekligen mer av de senare, av dem som uppträdde offentligt.

Idag är det gamla Centrala Katarina försvunnet.

Inte den yttre miljön, den är sig i mycket lik. Den i decennier förda bostadspolitiken, läs hyresregleringen, gynnade visserligen inte skötseln av enkla hyresfastigheter och många har rivits. Men många finns kvar, numera upprustade och med helt andra hyresgäster. Den gamla arbetarbefolkningen är borta, många flyttade decennierna efter andra världskriget ut till de södra förorterna, fjärran från biografier och ölkaféer. "De folkliga klasserna skildes från kvarterstaden", som Franzén uttrycker det. En kulturell medelklass har tagit över Centrala Katarina.

KORTA BOKNOTISER

The Blackwell Encyclopedia of Industrial Archaeology. Ed. by *Barrie Trinder*. Oxford 1992. 992 s., ill.

I RIG 1993:1 noterades en översikt på engelska över de industrihistoriska minnesmärkena i de nordiska länderna, författad av ett antal sakkunniga i dessa. Ungefär samtidigt har utkommit ett liknande men långt större verk, utgivet av Barrie Trinder, känd forskare vid The Ironbridge Institute, nu med egen examensrätt och knutet till den berömda museianläggningen där och universitetet i Birmingham. Som titeln antyder är det uppställt lexikaliskt med person- och ortnamn samt sakbegrepp blandade, dels i korta notiser, dels i längre, signerade artiklar. Begränsningen i tiden är 1650–1950, i rummet Europa, Nordamerika och Australien och vad gäller sakområden – lite diffust uttryckt – teknik- och industrihistoria samt mer framträdande personligheter inom denna. Medverkande förutom utgivaren som själv står för ett stort antal artiklar, är ett antal sakkunniga i olika länder, för Sveriges del främst professor Marie Nisser. Den förstnämnde har dock också bidragit med en mycket välskriven översikt kring Sveriges industrihistoria och vad därtill hör. Den utgör en av motsvarande för varje land, mycket lovvärda och nyttiga sammanfattningar. Det gäller t ex också uppslagsordet "England", och en bättre koncentrerad upplysning kan knappast ges. Över huvud taget är boken en utomordentligt bra handbok i den västliga världens industri- och teknikhis-

toria. Felsökaren kan säkert finna misstag och framför allt luckor inom sina egna specialintressen, men det väger ju lätt mot den oerhörda mängd av fakta som boken förmedlar.

Gösta von Schoultz

Arholma. Skärgårdskultur i förvandling. Agnes Westerbergs uppteckningar. Red. av *Berit Eldvik*. Nordiska museet. Stockholm 1992. 313 s., ill.

Boken om Arholma är en stor och innehållsrik bok. Många illustrationer och en lättläst text ger en bild av uppländskt skärgårdsliv från 1890-talet till 1950-talet. Den visar hur förhållandena för befolkningen där förändrats under ett halvsekel. Skildringen är byggd på lärarinnan Agnes Westerbergs minnen och på hennes uppteckningar av sagesmäns berättelser från Arholma.

De äldsta sagesmännens minnen sträcker sig i vissa fall längre bakåt än till 1890-talet och är blandade med sägner och folktro, varav en del var levande ännu under Agnes Westerbergs tid. Bokens innehåll utgörs huvudsakligen av svar på frågelistor som Nordiska museet skickat ut, svar som med stor varsamhet redigerats och återgivits av Berit Eldvik vid museet.

Agnes Westerberg framträder i boken som en hembygdens dotter, väl insatt i alla verksamheter som försig-

gick på ön. För männen gällde först och främst sjöfart och fiske, men på våarna var sjöfågeljakten viktig. Den gav ett färskt tillskott till mathållningen, som i så hög grad bestod av saltad mat. Kvinnorna ägnade sig inte bara åt innessysslor och boskapskötsel utan även åt brukande av den magra jorden, eftersom männen var så mycket borta från hemmet. Barnen fick från späda ålder hjälpa till, bli med att plocka strömmingen av näten.

De förändringar som antyds i bokens underrubrik var många och genomgripande. Dem får man plocka ut – som russin ur kakan – ur den sammanhängande texten, som är faktpäckad men aldrig tråkig, därför att man får veta så mycket om människorna. De levde under knappa förhållanden och stränga moraliska restriktioner, inpräntade från koltåren. Det är en annan värld än nutidens som skildras i denna bok, som samtidigt visar vilka kulturhistoriska skatter som göms i Nordiska museets arkiv, varifrån också en stor del av bildmaterialet är hämtat.

Gertrud Grenander Nyberg

Yngve Ryd: Timmerhästens bok. Gidlunds Bokförlag 1991. 342 s., ill.

"I denna bok beskrivs noggrant hur det går till att köra timmer med häst och källkar." Så inleds den omfattande volymen – och bättre kan den knappast sammanfattas. Här erbjuds läsaren en synnerligen detaljrik skildring av alla tänkbara – och mindre tänkbara – arbetsmoment med anknytning till timmertransporter med häst samt även en grundlig genomgång av redskapsbeståndet.

Yngve Ryd har ett brinnande intresse för skogens arbetare. Det har han tidigare visat i bli utgivningen av *Timmerskogen. Skogsarbetare från Jokkmokk berättar* (Skrivarförlaget/Norrbottnens Bildningsförbund 1980). Den aktuella boken, som även den har sin egentliga grund i erfarenheter och reflektioner förmedlade av en handfull veteraner ur den näst intill oändliga kadern av norrbottniska timmerkörare, är dock i högre grad ett personligt präglad dokument över en svunnen epok. Med ett medvetet avståndstagande från all sorts vetenskaplig metodik vill författaren – på gott och ont – berätta *allt* om hur det var att köra timmer med häst.

Det positiva värdet ligger i närheten och inlevelsen. Ryd känner tveklöst sina sagesmän, och boken bär från början till slut en omisskänligt autentisk prägel. Läsaren ges inte bara närgångna skildringar av vardagslivets göromål utan man kan stundtals också känna kylan i ansiktet, svetten på ryggen och ilskan och förbannelsen över tredskande timmerstockar. Tyvärr kan man samtidigt misstänka att boken är svårtillgänglig för en bredare läsekrets. Den tyngs nämligen av en alltför överflödande detaljrikedom och en svårartad blandning av väsentligt och oväsentligt som gör att den kräver osedvanligt motiverade läsare.

Sören Jansson

Gordon A. Craig: The Germans. With a new afterword. Penguin Books. London–New York 1991. 368 s.

Med anledning av de senaste årens dramatiska händelser i Tyskland har ett stort antal nya böcker om landets historia, samhälle och kultur publicerats. Efterfrågan på tidigare utgivna "klassiker" har också ökat och Gordon A. Craigs bok *The Germans*, som sedan hardcover-editionen på 350 sidor 1982 (Meridian, New York) funnits på bokhandelsdiskarna i USA, har nu i pocketversion kompletterats med förhållandena fram till 90-talet.

Historikern Gordon A. Craig, professor vid Stanford University, studerade i Tyskland redan på 1930-talet och har sedan dess gjort landets historia och kulturhistoria till sitt livsverk. Tidigare arbeten av Craig som blivit allmänt uppmärksammade är *The Politics of Prussian Army 1640–1945* (1955) och *Germany 1866–1945* (1978).

Craigs sammanfattande pocket är en lysande skildring av tyskarna och tysk kultur i ett djupt historiskt perspektiv. Huvudtexten är tredelad: Past and Present, Change and Continuity och Present and Future. Boken klargör de paradoxer som finns och funnits i den tyska kulturen och mentaliteten med exempel från såväl religion, ekonomi, förhållande till judar, tysk feminism som prosa och "The Awful German Language". Genom hela boken varnar författaren för generaliseringar då det i stället är fråga om mycket stora variationer tidsmässigt, rumsligt och socialt inom "tysk" kultur. Detta hindrar naturligtvis inte att när t.ex. schabloner om tyskar tas upp till behandling kan man tala om "The Germans" som en helhet.

Kapitlet betitlat "The Awful German Language" efter Mark Twain är publicerat som appendix men ger många roande exempel på tysk kultur. Det innehåller också en historisk framställning av det tyska språket, från Martin Luther till nutidens anglo-saxiska inflytande och skilda teorier om språkets användning i dåvarande Väst- och Östtyskland.

Författaren berör inte den gamla synen på svenskarna som vilda och ociviliserade men ger i samband med ett avsnitt om 30-åriga kriget ett tydligt exempel på svenskarnas framfart som bidrog till att Tyskland slogs i spillror, splittrades och utarmades för lång tid: "Swedish troops alone destroyed 18 000 villages in the last eighteen years of the war, along with 1 500 towns and 200 castles."

Craig ger exempel på anti-modernism och främlingsfientlighet i Tyskland som resultat av provinsial patriotism som florerade i det heterogena Tyskland alltsedan 1600-talet och fram till vår egen tid. Lydnad inför överheten och trångsynthet lika väl som individualism och sällskaplighet är andra inslag i den tyska paradoxen som återspeglas i boken.

Kurt Genrup

FÖRENINGSMEDDELANDEN

Styrelseberättelse 1992

Föreningen för svensk kulturhistorias styrelse har under året bestått av ordföranden Elisabet Hidemark, sekreteraren Hans Medelius, skattmästaren Eivor Andersson samt övriga medlemmar Nils-Arvid Bringéus, Sven B Ek, Bo Grandien, Mats Hellspong, Sten Rentzhog, Sune Zachrisson och Billy Ehn. Revisorer har varit Britt Inger Svensson och Berit Rönstedt.

Föreningen har under 1992 liksom tidigare år inriktat sin verksamhet på att ekonomisera utgivningen av tidskriften RIG. Under året beslöts att inför följande år övergå till BTJ-Tryck i Lund för tryckning och distribution samt kontakta grafisk formgivare för framtagnings av ny layout och nytt omslag.

Under året har fyra häften utgivits. Tidskriftens redaktion har bestått av docent Elisabet Hidemark, professor Nils-Arvid Bringéus, docent Mats Hellspong samt den vid årsskiftet 1992-93 avgående sekreteraren i föreningen intendent Hans Medelius. Under året har föreningen genom Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet erhållit ett anslag om 60.000 kronor som bidrag till tryckning av tidskriften och från Ebba och Sigfrid Svenssons fond för folklivsforskning har erhållits 24.584 kronor.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

1.1.1992 Ingående balans

Tillgångar

Postgiro	83.352:07
Handelsbanken	745:60
Kassa	282:85
Tidskriften RIG	1:-
Kronor	84.381:52

Skulder

Ledamöters fond	5.500:-
Nordiska museet	130:-
Obetalda fakturor	37.749:-
Balanserat överskott	27.269:10
Årets resultat	13.733:42
Kronor	84.381:52

Resultaträkning

Intäkter

Medlemsavgifter	57.161:73
Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet	60.000:-
Ebba och Sigfrid Svenssons fond	24.584:-
Försäljning av RIG	3.377:-
Inkomsträntor	2.071:49
	147.194:22
Underskott	2.808:88
Kronor	150.003:10

Kostnader

Tryckning och honorar	119.530:50
Diverse utgifter	29.842:60
Utgiftsränta	630:-
Kronor	150.003:10

Balansräkning 31.12.1992

Tillgångar

Postgiro	43.791:19
Svenska Handelsbanken	745:60
Kassa	282:85
Tidskriften RIG	1:-
Kronor	44.820:64

Skulder

Ständiga ledamöters fond	5.500:-
Obetalda fakturor	1.127:-
Balanserat överskott	41.002:52
./. årets underskott	2.808:88
Kronor	38.193:64
	44.820:64

Stockholm 1993-09-16

Elisabet Hidemark Eivor Andersson Johan Knutsson

Äldre årgångar av Rig säljes billigt!

F.n. pågår en flyttning och omorganisation av Rigs lager på Nordiska museet. I samband med detta säljer Föreningen för svensk kulturhistoria ut såväl enstaka nummer som hela årgångar. Ett mindre antal nummer finns kvar från tidskriftens första år 1918–1923. Från slutet av 1920-talet och från 1930-talet finns inga nummer bevarade. Från 1940-talet och framför allt från mitten av 1950-talet och framåt finns gott om rest-exemplar.

Försäljningen sker till realisationspriser. Ett enstaka nummer kostar 10 kronor, en hel årgång 30 kronor. Portokostnader tillkommer. Försäljningen pågår så länge lagret räcker. Möjligheten finns alltså att mycket billigt skaffa sig en obruten serie årgångar av Rig i varje fall från mitten av 1950-talet.

Den som önskar beställa Rig, enstaka nummer eller hela årgångar, ombedes vänligen göra en skriftlig beställning till Föreningen för svensk kulturhistoria, Nordiska museet, Box 27820, 115 93 Stockholm. Det går också bra att ringa till tidskriften Rigs expedition, Nordiska museet, tel. 666 46 00.

Himla många kungar

Historier kring Den Svenska Historien

Sveriges historia är dess konungars, har det sagts. Här berättar några historiker om händelser och äventyr, som inte alltid återges i vanliga historieböcker.

Lars O. Lagerqvist skildrar sant och osant om Gustav Vasas äventyr i Dalarna och om uppror och besvärligheter han hade att handskas med. Christer Öhman berättar om Vasasönerna och deras inbördes osämjor. Han skildrar också Gustav II Adolfs och drottning Kristinas tid. Alf Åberg visar hur Anders Fryxells, Geijers och andra historieskrivares bild präglat vår syn på de tre Karlarna. Lars O. Lagerqvist skildrar frihetstiden och Gustav von Proschwitz ger en tolkning av Gustav III som han framträder genom sina brev. Om kungar i riket, tekniken och vetenskapen berättar Wilhelm Odelberg och Kent Zetterberg avslutar med Gustav V och hans tid.

Boken är utgiven i anslutning till Den Svenska Historien och är samtidigt Nordiska museets och Skansens årsbok Fataburen 1993.

Inb. 363 s. Ca 160 bilder varav många i färg.
Ca-pris 250:-

Fråga efter *Himla många kungar* i Din bokhandel. Den finns också i museets egen bokhandel.

Du kan också ringa, skriva eller faxa till:

NORDISKA MUSEETS FÖRLAG

Box 27820, 115 93 Stockholm

Tfn 08/666 45 94, fax 08/666 47 67